KARIKATUREN OVER DE SPAANSE BURGEROORLOG IN DE BELGISCHE DAGBLADPERS (17.7.36 - 30.3.39)

door

Jeanine LAMBRECHT
Docente V.U.B.

Het systematisch en exhaustief onderzoek naar het gebruik van politieke karikaturen in de Belgische pers, i.v.m. de Spaanse burgeroorlog, hebben we om practische redenen moeten beperken tot de 30 belangrijkste dagbladen van die tijd (1). De nationale en Brusselse dagbladen hebben we wel volledig behandeld. Wat de regionale pers betreft hebben we slechts de kranten opgenomen met de grootste oplage. We hebben hieraan enkele dagbladen toegevoegd om de verschillende opinierichtingen zo evenwichtig mogelijk aan bod te laten komen. Duitstalige kranten hebben we buiten beschouwing gelaten. Weekbladen, maandbladen, syndicale bladen e.a. periodieken hebben we om dezelfde practische redenen niet volledig kunnen nakijken, en behandelen we hier derhalve niet — wat in zekere zin spijtig is, omdat daarin soms de 'beste' karikaturen voorkomen.

De oplage vinden we een belangrijk criterium, gelet op de mogelijke invloed van de karikaturen op het lezerspubliek. We bespreken dan ook eerst de grootste kranten: *Le Soir, Het Laatste Nieuws* en *La Dernière Heure,* waarna we de overige kranten min of meer samenbrengen volgens hun politieke strekking.

Voor het opzoeken van het materiaal hebben we op de efficiënte medewerking van Michel Huysseune kunnen rekenen, en wij zijn hem hiervoor bijzonder dankbaar. Hij heeft de 947 gevonden karikaturen over ons onderwerp ook gecodeerd en statistisch verwerkt volgens het S.P.S.S.-programma (Statistical Program for Social Sciences). De voornaamste resultaten van zijn onderzoek worden hier in bijlage toegevoegd. De uitgebreide resultaten verschijnen in

(1) Wij steunen hiervoor op de lijst opgesteld door Theo LUYCKX, *Evolutie van de communicatiemedia,* Brussel, 1978, p. 509. Een volledig onderzoek van de 65 kranten die in de periode 1936-1939 op de markt waren, vereist een langere onderzoeksperiode of groepswerk. Onze bijzondere dank gaat naar die instellingen waar we zelf mochten fotograferen (Antwerpse stadsbibliotheek en Brussels stadsarchief), of waar de fotografische dienst opnamen voor ons maakte (Gent, A.M.S.A.B.; Brussel, K.B.).

ons volledig *'Corpus van de karikaturen over de Spaanse burgeroorlog in de Belgische dagbladpers'*. In dit corpus wordt elke karikatuur gereproduceerd en beschreven, met alle details over plaats, thema, afmetingen, signatuur, herkomst, datering, onderschrift, context, enz. In onderhavige tekst kunnen we ons derhalve beperken tot een representatieve keuze uit dit overvloedig materiaal, zonder al die gegevens die de tekst onnodig zouden langer maken. Ook voor de biografie van de verschillende karikaturisten verwijzen we naar dit zeer volledig corpus.

Theoretische en esthetische beschouwingen over de karikaturen hebben we hier eveneens weggelaten. We hebben hier enkel gepoogd een profiel te schetsen van elke krant in verband met het gebruik van karikaturen. Voor zover dat kon hebben we ons op het standpunt geplaatst van de toenmalige toeschouwer die naar de 'prentjes' kijkt en daarin mogelijk een boodschap kon vinden.

In 1936 is de meest verspreide krant *Le Soir*, met een oplage van ca. 300.000 wat ongeveer een derde van de Franstalige pers in België vertegenwoordigt (2). *Le Soir* publiceert zelden politieke karikaturen. Politieke karikaturen veronderstellen immers een politiek engagement, van waaruit een tegenpartij geridiculiseerd kan worden, en *Le Soir* wil zich politiek neutraal opstellen. Zoals de meeste dagbladen uit die tijd, heeft ook *Le Soir* weliswaar een wekelijkse humoristische rubriek, getiteld *L'Esprit à l'étranger*, maar de hierin opgenomen karikaturen hebben nooit een politieke dimensie.
Niettemin publiceert *Le Soir* nu en dan karikaturen van Louis Raemaekers, die de drie middelste kolommen van haar voorpagina innemen. Slechts vier daarvan hebben betrekking op de Spaanse burgeroorlog. De eerste verschijnt meer dan een maand na de generaalsopstand nl. op 24.8.36 : een naakte vrouw (Spanje) ligt vastgebonden op de rug van een neerzijgende stier die door twee banderilla's, *DROITE* en *GAUCHE*, is getroffen (ill. 1). De oorlog wordt dus voorgesteld als een machtsstrijd tussen twee ideologieën, waarvan niet alleen Spanje, maar gans Europa het slachtoffer is, zoals het duidelijk gesteld wordt in de titel van deze prent: *Le Drame Hispano-Européen*. Onderschrift: "Banderilleros, arrêtez votre horrible jeu !" Een uitgesproken politieke stellingname is er hier dus op het eerste gezicht niet aanwezig. Het iconografisch motief van de Spaanse stier ligt natuurlijk voor de hand. Menig humorist grijpt immers naar dit stereotiep cliché bij uitstek, als het over Spanje gaat. Toch worden

(2) Voor de oplage-cijfers van alle behandelde kranten refereren we naar Theo LUYCKX, o.c., 1978, p. 509.

er in de Belgische pers relatief weinig stieren in deze context uitgebeeld (geen 3 %) (3).
De wil tot neutraliteit komt nog meer tot uiting in de volgende karikaturen van Louis Raemaekers, die niet alleen inhoudelijk, maar ook compositorisch strikt *symmetrisch* zijn geconcipieerd. Eden (in het midden) vraagt aan Caballero (links) en aan Franco (rechts): — Que pensez-vous de la sagesse chinoise? Gouvernementaux et rebelles ont signé un armistice avant même d'en venir aux mains! (21.12.36). Beide Spaanse protagonisten worden op gelijke voet gesteld. Deze symmetrie past volkomen bij de manier waarop *Le Soir* de gebeurtenissen in Spanje verslaat: de persmededelingen van de regering en deze van de rebellen worden netjes onder of naast elkaar gedrukt en deze juxtapositie wordt volgehouden tot in de kleinste ondertitels.
Communisme is even erg als fascisme: dit wordt eveneens symmetrisch in beeld gebracht (4.1.37) (ill. 2). Don Quichot en Sancho Panza staan voor twee windmolens: de linkse heeft een Stalin-kop en sikkels-en-hamers als wieken, de rechtse heeft de kop van Hitler en hakenkruisvormige wieken. Don Quichot vraagt: — Lequel est le plus dangereux de ces monstres, Sancho? waarop Sancho antwoordt: C'est kif-kif-bourrico. A votre place, je me méfierais de tous les deux.
Een enscenering met Don Quichot en Sancho Panza is haast even voor de hand liggend en stereotiep als de stierensymboliek. Merkwaardig is wel dat deze legendarische wapenbroeders vooral in neutrale, liberale en rechtse bladen iconografisch worden gebruikt.
Een vierde en laatste karikatuur over Spanje verschijnt tenslotte in *Le Soir* van 11 januari 1937, naar aanleiding van het niet-interventie-akkoord. Marianne en John Bull nodigen Mussolini en Hitler uit om aan de niet-interventiecommissie deel te nemen: — entreront... entreront pas... mais la porte reste ouverte. Het valt op dat de zgn. democratische landen Frankrijk en Engeland respectievelijk door de allegorische figuren Marianne en John Bull worden voorgesteld, terwijl de fascistische regimes door hun leiders in persoon vertegenwoordigd worden, een tegenstelling die overigens voor de grote meerderheid van de bestudeerde karikaturen opgaat (4). De verklaring hiervoor ligt voor de hand.
De ogenschijnlijk politiek-neutrale karikaturen in *Le Soir* wijzen uiteindelijk toch wel op een politieke visie: de Spaanse burgeroorlog

(3) Op een totaal van 947 karikaturen wordt er 27 maal een stier voorgesteld, waarvan 3 keer anti-nationalistisch, 13 anti-republikeinse, 5 politiek-neutraal en 6 apolitiek.
(4) cfr. bijlage 3.2.

wordt er o.m. herleid tot de machtsstrijd tussen fascisme en communisme, een mening die men er ook op nahoudt in de meeste liberale en in sommige katholieke kranten. Terwijl de linkse pers tegen het fascisme ten strijde trekt en rechtse bladen alle schuld op de communisten steken, wil een 'neutraal' blad als *Le Soir* beide gelijkstellen en veroordelen.

We onderzochten ook het kleiner Brussels dagblad *Midi-Journal*, dat vanaf november 1938 *Aujourd'hui* zal heten (1923-1940). Deze krant wendt een volstrekte neutraliteit voor, maar uit de lectuur ervan blijkt haar pro-Franco-gezindheid. In de verscheidene humoristische rubrieken van deze krant hebben we geen enkele politieke karikatuur gevonden.

De tweede grootste krant was *Het Laatste Nieuws* (1888-nu), met een oplage van ruim 260.000 exemplaren, wat ongeveer een derde van de gehele Nederlandstalige pers in België uitmaakte. Dit liberaal dagblad maakt geen gebruik van politieke karikaturen. We hebben hooguit drie kleine portretkarikatuurtjes gevonden midden in de tekst van de berichtgeving over de Spaanse burgeroorlog, met name van Franco (1.10.36, p. 1), Mola (1.10.36, p. 3) en Negrin (22.9.38, p. 1). Zoals de meeste portretkarikaturen zijn ze eerder illustratief, en zonder wezenlijk belang voor onze studie.

Als we *Le Soir* en *Het Laatste Nieuws*, respectievelijk de kranten met de grootste oplage aan Franstalige en Nederlandstalige zijde samen nemen, dan kunnen we besluiten dat naar schatting een derde van het Belgisch lezerspubliek, op drie jaar tijd slechts drie tot vier maal met amper wat grafische humor over de Spaanse burgeroorlog geconfronteerd werd, te weinig eigenlijk om de vraag over een mogelijke invloed van deze karikaturen te stellen.

De derde grootste krant was *La Dernière Heure* (1906-nu), met een oplage van 160.000 exemplaren. In dit dagblad vinden we reeds een karikatuur i.v.m. de generaalsopstand in Spanje, op 21 juli 1936 (ill. 3). Ze is overgenomen uit de republikeinse krant *Heraldo de Madrid* van vrijdag 17 juli en wordt uitvoerig becommentarieerd op de voorpagina, in de context van een hoofdartikel over Spanje. Een leeuw met frygische muts (de jakobijnenmuts, zinnebeeld van de vrijheid) die de Republiek voorstelt, daagt een kuikentje uit (dat een komplot symboliseert) om uit zijn eierschaal te breken : "Allons, décide-toi à sortir !" Sinds enige tijd was de Spaanse regering immers op de hoogte van een broedend komplot, dat inderdaad uitbrak op de dag zelf dat deze karikatuur te Madrid verscheen. Ze getuigt eigen-

lijk van optimisme aan republikeinse zijde: de schier glimlachende leeuw ziet er zelfzeker uit en kijkt neer op het komplot-ei als op een verloren vogel. Te oordelen naar de wijze waarop *la Dernière Heure* de gebeurtenissen bloklettert, deelt ze in dit optimisme: "Des centaines d'officiers espagnols arrêtés pas les troupes fidèles au gouvernement ont été emprisonnés..." Zo gezien beheerst de Republiek vooralsnog de situatie. *La Dernière Heure* is trouwens prorepublikeins gezind, dit in tegenstelling tot de meeste andere liberale dagbladen.
Voortaan publiceert deze krant het merendeel van de karikaturen over Spanje (66 op de 88) echter niet meer op de voorpagina, maar samen met allerhande komisch bedoelde prentjes in de wekelijkse humoristische rubrieken op de laatste bladzijde. Politieke karikaturen worden in deze context sterk geminimaliseerd. De frequentie ervan neemt wel af met de tijd: 34 in 1936, 26 in 1937 en nog slechts 3 in 1938 en 3 in 1939. Er komt duidelijk sleet op het thema. Een omgekeerde beweging kunnen we vaststellen voor de politieke karikaturen die op de voorpagina, in de context van een artikel staan: één in 1936, 4 in 1937, 8 in 1938 (vooral naar het einde van het jaar toe) en 10 begin 1939. Deze laatste toename heeft alles te maken met de zgn. Burgoskwestie, de splijtzwam die meerdere Belgische karikaturisten heeft geïnspireerd.
Bijna de helft van de karikaturen is overgenomen uit buitenlandse bladen: *L'Esprit à l'étranger*. Hun oorsprong is zeer verscheiden: uit 28 verschillende bladen van communistisch tot uiterst-rechts, uit meer dan 10 landen, alsof de krant een soort algemeen overzicht wilde geven van het internationaal karikaturenaanbod. De thema's die aan bod komen zijn evenzeer uiteenlopend. Vaak vinden we prenten die Hitler en Mussolini hekelen en hun steun aan Franco. Maar anderzijds worden ook zeer sterk anti-communistische karikaturen overgenomen, zoals b.v. deze uit *Kladderadatsch*: Frankrijk én Spanje zitten gevangen in het rode net (26.10.36) (ill. 4). Niet alleen de Duits-Italiaanse inmenging, maar ook de steun uit Moskou, worden dus met eenzelfde heftigheid gehekeld. Voorts hekelen enkele karikaturen de Spaanse burgeroorlog als een machtsstrijd tussen communisme en fascisme, in een typische 'kif-kif-bourrico-symmetrie'.
La Dernière Heure is de enige Belgische, niet met de arbeidersbeweging verbonden krant die antiklerikale karikaturen overneemt, waarvan een vijftal uit de *Heraldo de Madrid*. Hierop zien we o.m. een Spaans katholiek echtpaar dat knielend bidt : — Bonne Madone, faites que les Maures d'Afriques viennent vite défendre les principes de notre sainte religion ! (24.8.36) (ill. 5). Op een andere

spotprent zegent een Spaanse bisschop een troep Moorse soldaten : — Vous allez lutter pour la défense de la famille, de la patrie et de la religion. Au nom de Jésus-Christ crucifié, je vous bénis, fils de Mahomet! (14.9.36) enzovoort. Dat de rebellerende generaals vooral de gevreesde Moorse troepen en het vreemdelingenlegioen uit Marokko hadden ingezet, inspireerde heel wat karikaturisten.
Een ander politiek thema dat vaak het voorwerp is van de internationale spot, betreft de niet-inmenging. *La Dernière Heure* publiceert o.m. een Moskovische karikatuur die de draak steekt met de niet-interventiecommissie die verloren loopt in procedure-kwesties, terwijl Duitse en Italiaanse bommenwerpers op Spanje vliegen (1.3.37) (ill. 6).

Behalve politieke karikaturen, neemt *La Dernière Heure* ook allerlei a-politieke spotprentjes over uit de buitenlandse pers, waarvan een voorbeeld kan volstaan om het niveau weer te geven. Twee Spaanse stieren staan in een weide, de ene zegt tot de andere: - Indien wij nu eens naar een mensengevecht gingen kijken?
Zo'n 'pocketcartoon' wil grappig zijn zonder meer. Humoristische rubrieken staan vol van zulke karikaturen die wellicht de publieke opinie eerder 'mithridatiseren' (immuun maken door gewenning) dan motiveren. Zo ook de vele 'schoonmoedermoppen': — Quel bonheur, Manuel, j'ai fait ma belle-mère prisonnière! (30.11.36). Dat vrouwen de wapens hebben opgenomen vanaf de eerste dagen van het volksverzet tegen de rebellen, heeft humoristen tot den treure geïnspireerd.
Met veel geduld hebben we ook de tweede humoristische rubriek van *la Dernière Heure* doorgenomen: *L'Esprit en Belgique*. Een twaalftal Belgische karikaturisten (5) die hierin regelmatig gepubliceerd worden, nemen af en toe Spanje als schietschijf, maar hun 'geestigheid' overstijgt amper het peil van de 'schoonmoedermopjes': - Pouah ! La guerre civile, c'est encore rien — snoeft een ketje tegenover zijn vriendjes — Il faudrait voir les discussions entre papa et maman! (5.8.36).
Vanaf de herfst 1937 verlaten wij de goedkope grapjasserij waaraan soms talentvolle tekenaars zich hebben bezondigd : er komen geen Belgische karikaturen meer voor in de humoristische rubrieken van *La Dernière Heure*, over de Spaanse burgeroorlog. Men kan niet blijven flauwe grapjes maken over het drama dat zich daar afspeelt. Maar zoals reeds vermeld, stellen we van nu af aan een omgekeer-

(5) Jean Ancia, Marcel Antoine, Paul Bar, Gustave Blommaert, J. Coupienne, Raymond de Mûelenaere (alias Ray-Mu), Hubert Dorchy, G. Fosty, Lempereur (alias Lem), Marco, Pire en Sparmont.

de, stijgende beweging vast voor politieke karikaturen die middenin de tekstkolommen van de krant verschijnen, in de berichtgeving over Spanje. Hier wordt hoofdzakelijk de Italiaans-Duitse inmenging aangeklaagd, tot het bittere einde toe. Zo vinden we b.v. rond Pasen 1938 een eenvoudig prentje van een bombarderend vliegtuig. Legende : - Sauve qui peut! Les cloches reviennent de Rome! (17.4.38). Op 18-19 maart hadden Italiaanse vliegtuigen woonwijken in Barcelona gebombardeerd, waarbij honderden doden vielen. Zo'n galgenhumor treft als bijzonder schrijnend. Diezelfde karikaturist, Jalul, tekent in 1939 een gekruisigd Spanje, waarnaast twee soldaten (Mussolini en Hitler) om haar kleed dobbelen (20.1.39) (ill. 7).

Een tiental van Jalul's karikaturen handelen ten slotte over de zgn. Burgos-kwestie. Slechts vier kranten publiceren een reeks spotprenten daarover (*La Libre Belgique, Le Pays Réel, De Dag en La Dernière Heure*). De socialistische pers zwijgt, geklemd tussen haar gekantheid tegen Burgos en de regeringsdeelname. Katholieken en liberalen ergeren zich aan Spaak's schipperende politiek, ook de pro-republikeins gebleven *Dernière Heure*, gedreven door de belangen van de zakenwereld. Jalul behandelt het thema in symmetrische composities (b.v. 25.11.38) (ill. 8). Ook wordt Spaak voorgesteld als een vrouw die niet kiezen kan, met de woorden van Racine : - Elle flotte, elle hésite; en un mot, elle est femme (26.11.38). In een andere spotprent wordt Spaak voorgesteld als gegijzelde van Franco, die hem zegt : - Voilà, on va jouer pile ou face. Si c'est pile, je suis d'accord pour un attaché commercial et tu meurs tout de suite; si c'est face, je fais trainer les affaires et... tu auras un délai ! (6.1.39).

In de kleinere liberale dagbladen vinden we slechts sporadisch enkele karikaturen over de Spaanse burgerorlog. *L'Indépendance Belge* (1843-1940) (oplage : 50.000), illustreert tal van artikels met kleine portretkarikatuurtjes — bij de berichtgeving over militaire overwinningen van de nationalisten: Queipo de Llano, Franco, maar ook Alvarez del Vayo, republikeins minister van Buitenlandse Zaken — die de tekst zonder meer begeleiden.
In een literair artikel over Miguel de Unamuno wordt een Franse karikatuur overgenomen (9.2.36, p. 6) (ill. 9) — "ce dessin de Bogislas dans *'Vendémiaire'* du 26 août, avec sa sobre légende 'Epilogue' illustre, avec une brièveté saisissante, l'effroyable drame qui désole actuellement la malheureuse Espagne". De twee wapenbroeders Don Quichot en Sancho Panza hebben elkaar vermoord : de burgeroorlog wordt uitgebeeld zonder de politieke grondslag aan te raken. Het thema van de broedermoord komt herhaaldelijk voor in katholieke en liberale kranten. Gerard Walschap's verhaal 'De Spaansche broe-

ders' geeft een analoge visie en wordt in *L'Indépendance Belge* van 10.1.38 met veel lof besproken.
Het artikel dat door deze karikatuur wordt geïllustreerd heeft als titel: "Don Quichotte contre Sancho Pança. Pourquoi don Miguel de Unamuno s'est rangé dans le camp des Nationalistes?" Don Quichot en Sancho zijn wel de gepaste figuren om het persoonlijk drama van Unamuno weer te geven, verscheurd tussen zijn aanhankelijkheid voor de republiek die hij hartstochtelijk had verdedigd bij haar stichting, en het nationalistisch Spanje, waar hij op het einde van zijn leven voorstander van werd.

In de kleine Brusselse liberale krant *L'Etoile Belge* (1850-1940) komen geen karikaturen over de Spaanse burgeroorlog voor, met uitzondering van een te verwaarlozen klein portretkarikatuurtje van generaal Miaja.

Met *La Gazette* (1871-1940) belanden wij in een heel andere sfeer: hier spreken de karikaturen, hoewel slechts vier in aantal, duidelijke taal: Stalin heeft Spanje vermoord (vb.: 14.3.37) (ill. 10). En op het einde van de oorlog bloklettert de karikaturist: "Vers la fin du cauchemar stalinien" (9.2.39). De karikaturen staan telkens bovenaan, in het midden van de voorpagina van de krant, twee tekstkolommen breed, zodat we mogen aannemen dat de redactie bij deze visie aansluit.
La Gazette heeft ook de gewoonte om bij elke jaarwisseling een geïllustreerd humoristisch jaaroverzicht te publiceren. In 1936 en 1937 is Spanje hierin een der hoofdthema's (6). Hoewel de illustraties daarbij geen eigenlijke karikaturen zijn, tonen de teksten de wijze aan waarop sommige humoristen de strijders die de Spaanse Republiek ter hulp zijn gekomen, waaronder de Belgische vrijwilligers, tot in de dood beschimpen.

Wat de regionale liberale pers betreft, onderzochten we langs Nederlandstalige kant *De Nieuwe Gazet* uit Antwerpen (1897-nu). Ook in dit dagblad wordt er weinig gebruik gemaakt van politieke karikaturen. Na 1936 neemt deze krant in het geheel geen karikaturen meer op (7). Over de Spaanse burgeroorlog vinden we er slechts twee. De eerste spreekt opnieuw duidelijke taal: de Spaanse stier is

(6) 31.12.36, p. 5-6, scène 2 en 30.12.37, p. 6, scène 13.
(7) Cfr. Greet DHONT, *De wereld in karikatuur. Een persstudie van de cartoons uit vier Antwerpse kranten tijdens het interbellum* (onuitgegeven licentieverhandeling o.l.v. Prof. Dr. R. VAN EENOO), Gent, R.U.G., 1984-85, p. 38.

'dol' geworden door de hamer-en-sikkel bevlagde banderilla's die hem prikken (24.7.36, p. 1) (ill. 11). Deze anti-communistische prent wil bij de toeschouwer de emotionele snaar raken. Een tweede prent illustreert de "oproep van het Internationaal Bureel voor den Vrede" (31.8.36, p. 1): een vrouwelijke allegorische figuur met de palmtak der martelaressen als attribuut, houdt de hand voor haar ogen: aan haar voeten immers heeft Caïn Abel vermoord — herhaling van het thema van de broedermoord.
Volgens Greet Dhont maken de politieke karikaturen in *De Nieuwe Gazet*" een discrete en neutrale indruk" (8). Weliswaar mikken de besproken prenten vooral op de humanitaire gevoelens van het lezerspubliek (de verschrikking van de oorlog en de broedermoord), maar het uitgesproken polemisch karakter van de eerste karikatuur druist in tegen dit imago van 'liberale neutraliteit'. Volgens eigen zeggen gaat de auteur "steeds uit van de veronderstelling dat de inhoud van de karikaturen uit een krant, een weerspiegeling is van wat in de krant zelf staat" (9). Wie echter de karikaturen los van de context bekijkt, kan heel wat ontdekken dat tegen het 'neutraal' betoog van de krant ingaat.

In de Franstalige regionale liberale krant, de *Gazette de Charleroi* (1878-1944) (oplage: 60.000), verschijnen slechts 6 karikaturen over de Spaanse burgeroorlog, tussen september 1936 en augustus 1937. Slechts twee daarvan hebben een politiek thema: de ene hekelt de Russische wapenleveringen aan Spanje (23.9.36, p. 1); in de andere wordt de 'impasse' op de korrel genomen, waarin de niet-inmengingscommissie is geraakt (4.8.37, p. 5). De overige karikaturen drijven de spot met de babelse spraakverwarring in Franco's vreemdelingenleger, of behoren tot het grappige genre zonder meer.

La Meuse (oplage: 70.000) publiceert gedurende de periode van juni tot december 1937 dagelijks een grote politieke karikatuur op de derde pagina, maar slechts een enkele keer is Spanje het onderwerp, ingegeven door het persbericht dat Duitsland en Italië zich terugtrekken uit de zeecontrole rond Spanje (29.6.37).

Wat de neutrale en liberale pers betreft kunnen we besluiten dat er een uiteenlopende waaier van karikaturen in voorkomt. Het spectrum spreidt zich uit van pro-republikeins en/of anti-Franco (in *La Dernière Heure*) tot heftig anti-communistisch (in *La Gazette*). Tus-

(8) *Idem*, p. 32-33 en 41.
(9) *Idem*, p. 47.

senin situeren we deze die de Spaanse burgeroorlog herleiden tot een machtsstrijd tussen fascisme en communisme (o.m. in *Le Soir*). Wel is er een grote discrepantie in het aantal karikaturen die deze verschillende kranten over Spanje publiceren. *La Dernière Heure* staat met 88 karikaturen ver boven alle andere bladen die zich beperken tot één à zes stuks. Van een systematisch aanwenden van dit specifiek politiek strijdmiddel is er dus geen sprake, zelfs niet in *La Dernière Heure*. Van de 88 karikaturen staan er immers 66 in de humoristische rubrieken van deze krant, wat ze heel wat minder agressief maakt.

* * *

Tijdens de Spaanse burgeroorlog was de meest verspreide katholieke krant het conservatief Brussels volksblad: *Het Nieuwsch van den Dag* (1884-1965), met een oplage van 125.000 exemplaren. In pathetische bewoordingen, met gezwollen adjectieven, wordt het 'bolchevistisch schrikbewind van de rooden in Spanje' aanhoudend aan de kaak gesteld. Politieke karikaturen komen er echter niet in voor.

De tweede belangrijke katholieke krant aan Nederlandstalige zijde was *De Standaard*, samen met *Het Nieuwsblad* goed voor een oplage van 100.000 ex. *De Standaard* was het meer intellectuele blad van de Vlaamse katholieken. In de wekelijkse rubriek *Het Hoekje van den Humor*, staan er af en toe, tussen allerlei andere humoristische prentjes, karikaturen met betrekking tot de Spaanse burgeroorlog, in het totaal 18 (1936 : 13; 1937 : 5). Ze zijn alle overgenomen uit buitenlandse, overwegend uiterst-rechtse bladen zoals *Je suis Partout, Travaso delle Idee, Settebello, Il Merlo, Il 420* e.a. (10). Veertien karikaturen hebben een politieke inhoud, waarvan de helft uitgesproken anti-communistisch is. De vier overige zijn gewone 'pocketcartoons' (stierenconversatie, schoonmoedermopje e.d.m.).

De anti-communistische karikaturen laten aan duidelijkheid niets te wensen over: het communisme is *Publieke Vijand nr. 1* zoals het uitgebeeld wordt op een prent uit het Berlijns satirisch blad *Kladderadatsch* (overgenomen op 14.10.36) (ill. 12). Gaston Durnez merkt op dat het AVV-VVK-blad het vurigst onder alle katholieke kranten tegen het communisme tekeer gaat. "Vanaf het begin zag *De Stan-*

(10) Vanaf 1932 geeft *De Standaard* te Brussel een volksblad uit onder de titel: *Het Nieuwsblad*. Hierin verschijnen tot en met eind' januari 1937 dezelfde karikaturen over de Spaanse burgeroorlog als in *De Standaard*, dit is 14 in het totaal, op dezelfde data, in eenzelfde humoristische rubriek.

daard de hand van Moskou achter alles wat in Spanje gebeurde en zij wees met verontwaardiging naar allen die nog met de communisten durfden mee te werken of met hen die zij er mee gelijk stelde. 'Het communisme heeft slechts dit ene doel, overal waar het kan woelwerk te verrichten en wanorde en troebelen uit te lokken' schreef *De Standaard* op 23 juli 1936. 'Het zijn de communistische uitspattingen in Spanje die geleid hebben tot de revolutie die nu in volle gang is. In andere landen en niet het minst in België is het hoog tijd dat men de ogen zou openen voor het misdadig bedrijf van de mannen van Moskou" (11).
Merkwaardig is wel dat *De Standaard* ook één karikatuur uit de *Pravda* overneemt, zij het met het spottend onderschrift: — Hoe Rusland zich de niet-inmengingspolitiek der fascistische staten onder het zogenaamde oogluikend toezicht van Engeland voorstelt (9.12.36). Niettegenstaande de uitgedrukte sympathieën, verwerpt *De Standaard* de term 'fascisme': "Verre van ons de belangen van de zuivere democratie te verwaarlozen" — schrijft de krant op 31 juli 1936 (12) en ze publiceert een Schotse karikatuur waarop we zien hoe de democratieën een wankel evenwicht pogen te bewaren, op een koord gespannen tussen twee vuurpoelen: aan de ene zijde het communisme en aan de andere zijde het nazisme en fascisme (4.11.36). Diezelfde karikatuur verscheen ook in *La Dernière Heure* van 19.10.36.
Niet meer karikaturaal maar wel destructief mag de tekening heten die op 26 januari 1937 op de voorpagina een brandende kerk voorstelt, met op de voorgrond een visitekaartje van Kamiel Huysmans, voorzitter der Belgische Kamer en burgemeester van Antwerpen (ill. 13). Dit kaartje met een omgeplooid hoekje, betekent dat hij daar aanwezig was, nl. daar waar men kerken in brand steekt en priesters vermoordt. De tekening stelt eerder een Vlaamse kerk voor, die in vlammen opgaat: zo treft de krant de gevoelige snaar van haar gelovig publiek.

Na de reorganisatie van de katholieke partij in 1936, op grond van de Vlaams-Waalse dualiteit van België, sticht de Vlaamse vleugel van de partij, de Katholieke Vlaamsche Volkspartij (K.V.V.), op 19 september 1937 een eigen dagblad: *De Courant*, dat reeds op 10 mei 1939 zal ophouden te bestaan. *De Courant* is, als officiële spreekbuis van de partij, bedoeld als een 'anti-Standaard'. In de

(11) Gaston DURNEZ, *De Standaard. Het levensverhaal van een Vlaamse krant, 1914-1948*, Tielt, Lannoo, 1985, p. 318.
(12) *Ibidem*.

wereld van het Algemeen Christelijk Werkersverbond (A.C.W.) heeft men immers ingezien dat er bij bepaalde katholieke bladen een toenadering tot uiterst-rechts te bespeuren valt. Ook *De Courant* wil het volk 'naar een nieuwe orde' leiden, maar "langs Katholiek en Vlaamsveilige wegen" (13). Deze krant maakt slechts uitzonderlijk gebruik van karikaturen. Slechts twee alluderen op de Spaanse burgeroorlog. Met Kerstdag 1937 verschijnt er een grote prent (181x172) midden op de voorpagina, die een traditionele kerstkribbe voorstelt, waarboven de letters PAX verschijnen. Op de voorgrond hiervan wordt een schare van oprukkende Japanse en Spaanse soldaten karikaturaal in beeld gebracht. De Spanjaarden voeren het communistisch vaandel met hamer-en-sikkel. Op de achtergrond: een brandende kerk. Het geheel roept de lezer op tot katholieke samenhorigheid tegen de gemeenschappelijke vijand en strookt aldus met de doelstelling van de krant die "met fierheid de voorrang van het Katholieke (altijd met hoofdletter) wil belijden" (14). De karikatuur verliest hier geheel haar humoristische dimensie.

Dê regionale katholieke krant met de grootste oplage was in die tijd de *Gazet van Antwerpen* (1891-nu) (oplage: 82.500). Deze krant heeft een karikaturist in huis, Eugeen Winters, die elke zaterdag *De Week in Karikatuur* tekent, een 'cartoonstrip' van 7 cm. hoog, bestaande uit gemiddeld zes tafereeltjes, die meestal onderaan op de tweede bladzijde staat. Hierin worden vooral de buitenlandse gebeurtenissen op de korrel genomen. De Spaanse burgeroorlog is het thema van 128 episoden (38 in 1936, 61 in 1937, 17 in 1938 en 12 in 1939).
In de week die volgt op de generaalsopstand van 17 juli 1936, tekent Eugeen Winters een van woede blazende stier in legeruniform, die de Volksfront-toreador op zijn horens tilt. Op de 'capote' prijkt het hamer-en-sikkel-symbool (25-26.7.36) (ill. 14). Het leitmotiv is hiermee aangegeven en zal als een 'anti-rode' draad doorheen Winters' spotprenten lopen. In het commentaar wordt de militaire putsch als een volksverzet voorgesteld. Gedurende de vijf eerstvolgende weken wordt de volledige strip aan de Spaanse situatie gewijd. Winters ziet hiervoor zelfs af van zijn gebruikelijke indeling in 6 tafereeltjes. Op 1-2 augustus 1936 brengt hij op panoramische wijze zijn visie in beeld (ill. 15): een reusachtige, dreigend vooroverleunende figuur, met uitgestrekte benen en armen, overspant — als een spin — de gehele compositie. Hij buldert door de micro van Radio Barcelona.

(13) DURNEZ, *o.c.*, p. 363.
(14) *Ibidem.*

Intussen plundert hij graven en grijpt naar een hoop geld. Zijn linkervoet vertrappelt een crucifix. Met een toorts onder zijn rechtervoet steekt hij een kerk in brand. Rondom dit monster niets dan ruïnes, lijken, kanonnen, gewapende kinderen en op de achtergrond een stad in lichtelaaie. Het commentaar is navenant. Het ganse arsenaal van de rechtse mythologie over de Spaanse burgeroorlog is hier samengebracht. De krant komt trouwens dikwijls terug met verhalen over 'rode' kerkvervolgingen e.d.m.; boven de prent in kwestie staat geblokletterd: "De communisten ontstelen geld aan een klooster." Het plunderen van graven verwijst naar de bekende foto's van opgegraven lijken van geestelijken die voor de ingang van een kerk te Barcelona werden tentoongesteld. Deze opnamen worden eind'juli' 36 in tal van dagbladen gepubliceerd (15). De hoofdfiguur van de karikatuur wordt voorgesteld als radio-omroeper (16), die een zespuntige Davidster op zijn bolsjewistische helm draagt i.p.v. de vijfpuntige Sovjetster — opzettelijke verwarring of freudiaanse lapsus (17)?

Week in, week uit verschijnen karikaturen van Winters over de Spaanse burgeroorlog. We moeten ons beperken tot het aanduiden van de belangrijkste thema's, met enkele markante voorbeelden.

Vooral de Russische inmenging in het Spaans conflict wordt aanhoudend gehekeld. Duitse en Italiaanse militaire hulp aan de nationalisten wordt integendeel herleid tot aantijgingen te kwader trouw vanwege de republikeinen, die slechts een marionet zijn in de handen van Rusland. Winters tekent een ruige Rus die een piepklein Spanjaardje in zijn krachtige greep gekneld houdt en dwingt tot verklaringen over de radio (20.3.37) (ill. 16).

Eind '36 komt echter de angst op dat het Spaans conflict zou ontaarden in een confrontatie van Duitsland en Italië tegen Rusland. Enkele composities zijn nu symmetrisch : de Spaanse stier wordt enerzijds door Stalin, maar aan de andere kant ook door Hitler en Mussolini getergd (10.1.37) (18). Bij de onderhandelingen worden ze als

(15) Cfr. Renaat NYCKEES, *De Spaanse burgeroorlog in de beeldkultuur* (onuitgegeven licentieverhandeling), Gent, R.U.G., 1984-85.

(16) Het Spaans conflict wordt vooral in katholieke bladen vaak als een 'radio-oorlog' uitgebeeld, o.m. in de *Gazet van Antwerpen*, in *La Libre Belgique* en in *Het Volk*.

(17) DHONT, *o.c.*, p. 150-151, wijst erop dat Winters overigens dikwijls het verband insinueert tussen 'rood-zijn' en 'jood-zijn'.

(18) Greet DHONT besluit hieruit dat de *Gazet van Antwerpen*, in tegenstelling tot *De Schelde-Volk en Staat* (V.N.V.) en *De Volksgazet* (socialistisch), de enige Antwerpse krant is "die tamelijk objectief oordeelde in verband met de wapenleveranties van Rusland, Frankrijk, Italië en Duitsland" (*o.c.*, p. 141) vermits "zij de enige krant was die oog had voor de militaire hulp aan beide kampen" (p. 138). De wijze waarop de *Gazet van Antwerpen*

twee gelijkwaardige protagonisten ten tonele gevoerd, tot men, inzake de Middellandse-zeecontrole "zo verstandig is geweest Rusland buiten het spelletje te laten" (20.2.37). De symmetrie wordt dus spoedig opgegeven.
De ups en downs van de niet-inmengingscommissie worden met spanning gevolgd. Winters spreekt over "internationale verademing" wanneer Italië en Duitsland opnieuw aan de onderhandelingen deelnemen (19.6.37). Maar de Sovjetunie, "gelijk te verwachten was, kwam roet in het eten gooien en gaf een antwoord, dat practisch alle verdere onderhandelingen onmogelijk maakt..." (31.7.37). Hij bewondert integendeel "de krachtige houding van Duitschland en Italië in de niet-inmengingscommissie" (7.8.37).
De karikaturen i.v.m. de verschillende incidenten in de Middellandse zee (o.m. de geheimzinnige duikbootaanvallen) hernemen vaak dezelfde beeldspraak: b.v. als Engeland het slachtoffer is, zien we telkens een huilende John Bull die bij het pootje baden "aan zijn gevoeligen teen geraakt werd".
Ook de strijdverrichtingen in Spanje worden gevolgd. Voor hun belegering van het Alcazar van Toledo worden de republikeinen schamper geprezen: "de rooden hebben in Spanje een geweldige heldendaad uitgehaald en het Alcazar van Toledo in de lucht laten vliegen" (26-27.9.36). Op de kist met springlading staat de inscriptie : made in U.S.S.R.
Met optimistische beeldspraak voorspelt Winters keer op keer de nakende val van Madrid: "het net rond Madrid wordt door de nationalistische generaals Mola en Franco dicht gehaald" (24-25.10.36). Wanneer in 1937, tegen zijn verwachtingen in, Madrid nog steeds stand houdt, blijft hij niettemin dezelfde toon aanhouden: "de tang rond Madrid is aan het dichtknijpen, langzaam maar zeker..." (13.3.37).
Kenschetsend is ook de wijze waarop het bombardement op Guernica (26.4.37) wordt voorgesteld: Winters tekent een ongeschoren republikein die een nationalistisch vliegtuig aantijgt, terwijl hij een brandende fakkel achter zijn rug verbergt, want: "tenslotte is gebleken, dat de brand door de rooden zelf werd gesticht (8.5.37). Onmiddellijk na het bombardement van 26 april 1937 seinden correspondenten de feiten over; vanaf 29 april echter verspreidden natonalistische zenders het bericht dat Guernica niet door de nationalisten was gebombardeerd, maar door republikeinen in brand gestoken.
Het Duitse bombardement op Almeria op 2 juni 1937 wordt goedgekeurd als een "krachtdadig antwoord (...) op een aanval van de roode

er oog voor heeft kan m.i. moeilijk objectief worden genoemd.

luchtmacht op een rustend Duitsch oorlogsschip, dat ze zonder eenige schijnbare redenen met bommen bestookten" (5.6.37).
De nationalistische overwinningen te Bilbao, Brunete, Santander, Teruel..., zijn voor Winters telkens opnieuw een gelegenheid om de republikeinen uit te lachen. Zijn iconografie is op het niveau van : Franco geeft de 'rooden' een schop onder hun achterste. Die 'rooden' worden overigens keer op keer voorgesteld als lafaards die het op een lopen zetten. Het valt daarbij op dat de anarchisten er nog veel onguurder en ruiger uitzien dan de communisten en volksfronters. Een thema dat overigens sterk benadrukt wordt, is de verdeeldheid der 'rooden' : anarchisten contra volksfronters, communisten contra socialisten...enz. Anarchisten vermoorden stalinisten en militianen lopen over naar de nationalisten.
Vanaf oktober 1937 is de aandacht toegespitst op de figuur van Mussolini. Zal hij al dan niet deelnemen aan een nieuwe conferentie (9.10.37)? Zijn voorstel tot terugtrekking der vrijwilligers wordt als "een geweldige stap vooruit" bestempeld (24.10.37). Volgens Winters wordt het stilaan duidelijk "dat geheel de wereld door een schaakspel wordt gespeeld tusschen 'rood' en 'wit', met als koning aan den eenen kant den Russische dictator Stalin en als tegenpartij den Italiaanschen dictator Mussolini..." (25.1.38).
In 1938 vermindert het aantal karikaturen over de Spaanse burgeroorlog. Enige aandacht gaat er in juni en juli naar de Engelse verzoeningspogingen, die positief bejegend worden, zoals ook deze van januari 1939. Dan wordt Engeland niet meer voorgesteld door de logge John Bull, maar door "de ridder van het beroemd geworden regenscherm", Chamberlain. De Engelse minister gaat naar Rome om met Mussolini te praten, maar "aldra bleek hoe tegengesteld de belangen waren, toen hun beiderlei liefdeshistories te voorschijn kwamen en Chamberlain zijn Marianne en Mussolini zijn Carmen niet wou prijsgeven" (15.1.39). De kritiek op Mussolini neemt nog toe : er wordt hem o.m. verweten de nationalistische overwinningen in Catalonië voor eigen roem te willen opeisen (29.1.39).
Met belangstelling volgt Winters nadien nog "de liefdesverklaring van Marianne aan Franco", alsook de officiële erkenning van Franco door Engeland, maar niet de Belgische Burgoskwestie.
De implicaties van de Spaanse kwestie op de Belgische politiek vormen soms wel het thema van enkele karikaturen die middenin de tekstkolommen van de *Gazet van Antwerpen* staan. Zo illustreert Winters begin '37 een paar artikels die de reis van Kamiel Huysmans naar Spanje in felle bewoordingen afkeuren. In Antwerpen, waar Huysmans op dat moment burgemeester is, ligt de zaak uiteraard bijzonder gevoelig. Hij wordt uitgebeeld als een "Don Camiel...

verschooning: Don Quichot, de dolende ridder van de droeve figuur in Spanje" (27.1.37, p. 1) en Emile Vandervelde figureert daarbij als Sancho Panza (10.2.37, p. 1). "Don Escamillo's verward brein vermocht het onderscheid niet meer te maken tusschen een echte dame (...) en de meid (...) en hij knielde voor de meid in het stof (...)", dit is voor 'la Pasionaria'.

De *Gazet van Antwerpen* neemt tenslotte ook enkele felle anticommunistische karikaturen over uit uiterst-rechtse satirische bladeb zoals *Gringoire* en *Je suis Partout*, echter zonder bronvermelding. Diezelfde of analoge karikaturen staan ook in *De Standaard* en *Het Volk*, in *Le Pays Réel* en *De Nieuwe Staat* en in *De Schelde-Volk en Staat*. De meest expressieve uit deze reeks is o.i. een karikatuur van Roger Roy uit *Gringoire*, getiteld: Het communisme in de praktijk...in Spanje (ill. 17). In de *Gazet van Antwerpen* prijkt ze midden-boven op de voorpagina, drie tekstkolommen breed, naast brieven van Spaanse bisschoppen (15.9.36). Een communist heeft zopas het hoofd van een priester met een beenhouwersmes afgesneden en steekt het triomfantelijk op een schotel in de hoogte (zoals weleer het hoofd van Johannes de Doper). Achter hem grijpt zijn kameraad naar een non en een andere non wordt in brand gestoken. Een derde communist ontgraaft een dode. Op de achtergrond niets dan lijken, puin en brandende kerken — een 'vademecum' van bekende thema's.

In het Gentse katholiek dagblad *Het Volk* (1891-nu) (oplage: 15.500) verschijnen er in 1936 een zevental karikaturen over de Spaanse burgeroorlog, nadien niets meer. Deze karikaturen, allemaal in dezelfde trant, zijn eveneens overgenomen uit buitenlandse uiterst-rechtse satirische bladen — dikwijls zonder bronvermelding — en worden doorgaans in een afzonderlijke rubriek geplaatst tussen allerlei foto's en andere spotprenten.

Aan Franstalige zijde is in die tijd *La Libre Belgique* de meest gelezen katholieke krant. Haar oplage stijgt tot 100.000 exemplaren in 1939. Dit dagblad beschikt, zoals de *Gazet van Antwerpen*, over een karikaturist die wekelijks de binnen- en buitenlandse politiek in stripvorm op de korrel neemt. Hij signeert Gévé. Deze strip wordt steeds op p. 8 of 10 geplaatst. In 1936 handelen 52 episoden over Spanje, in 1937: 42, in 1938: 31 en begin 1939: 11. Voorts komen er ook enkele van zijn politieke karikaturen middenin de tekstkolommen voor (5 in 1937, 3 in 1938 en 1 in 1939), wat het totaal aantal op 145 brengt.
Spanje wordt voorgesteld als het slachtoffer van een machtsstrijd

tussen twee kampen : nationalisten en communisten. Gévé beeldt dit uit als twee mannen die elkaar een vrouw willen ontrukken, enerzijds een traditioneel geklede Spanjaard en aan de andere kant een man met baskische muts en het hamer-en-sikkel-symbool op de rug van zijn jasje. De vrouw Spanje zucht : — Entre les deux mon coeur balance ! (27.7.36) (ill. 18).
Voor hem is het Volksfront te communistisch en moest dus wel een stamp onder zijn broek krijgen. Hier vinden we dus de iconografie terug van Winters in de *Gazet van Antwerpen*. Maar in alle scènes waar republikeinen voorkomen zien wij steeds een volksfronter én een communist, als twee kameraden, terwijl bij Winters de republikeinen naar de pijpen dansten van de communisten.
Niettemin wordt de inmenging van Rusland zelf in het Spaanse conflict vanaf het begin met heftigheid aan de kaak gesteld : 'de Russische kolos' ploft een dolk in de buik van vrouwe Spanje, en wast zich nadien de handen (in onschuld) (31.8.36).
Dit neemt niet weg dat Gévé ook wel enigszins oog heeft voor de Duitse en Italiaanse wapenleveringen aan Spanje. Vanaf oktober 1936 worden Mussolini en Hitler in deze materie trouwens op dezelfde voet gesteld met de Russen. Alle drie marcheren ze als middeleeuwse ridders op Madrid, terwijl ze eenzelfde vaandel voeren met het devies PAX : — Comment va-t-on les reconnaître ? vraagt de vredesengel zich onthutst af (9.11.36).
Begin '37 verandert het inzicht : het drietal wordt niet langer gejuxtaponeerd, maar Gévé stelt ze op in twee kampen die hun machtsstrijd op de rug van Spanje zullen uitvechten. De Duitse en Italiaanse roofvogels zitten tegenover de Russische beer : — Nous aurons sa peau !... Ils y laisseront leurs plumes ! ... (11.1.37) (ill. 19).
Een analoge zwenking hebben we ook in de *Gazet van Antwerpen* kunnen opmerken, met de opkomende angst dat het Spaans conflict tot een wereldoorlog zou kunnen leiden. Zelfs worden alle wapenleveringen en bloc gehekeld : Russische, Italiaanse, Duitse, Franse, Engelse, Portugese, Amerikaanse en ook de Belgische (b.v. op 28.12.36).
De rol van de internationale brigaden enerzijds, maar ook deze van de Duitse en Italiaanse soldaten, wordt meerdere malen bespot. Een schijnbaar scepticisme tegenover de zin van de strijd geeft de toon aan in deze karikaturen, die geheel voorbijgaan aan de krachten die in het conflict gewikkeld zijn. Op het recruteringsbureau voor Spanje vraagt een ambtenaar aan een vrijwilliger : — Armée nationale... ou gouvernementale ? — Y a-t-il une différence ? — Oui... une balle russe ou une balle allemande (7.12.36). Iets 'geestiger' zijn de karikaturen waarin de afwezigheid van Spanjaarden in de oorlog te ver-

staan wordt gegeven: met een brandende lantaarn in de hand, zoekt Pietje de Dood, zoals een Diogenes, een 'Spanjaard' (4.1.37) (ill. 20).
Ook de menigvuldige gebeurtenissen in de Middellandse zee worden gevolgd, met ongeveer dezelfde frequentie als in de *Gazet van Antwerpen*, zij het op een veel luchtiger toon. Winters gaf uitgebreide politieke commentaren bij zijn prentjes. Gévé beperkt zich integendeel tot een kort onderschrift of hij laat zijn personages zelf aan het woord in een snedige uitspraak. Mussolini en John Bull spelen meestal de hoofdrol: zij vechten beiden om de suprematie ter zee (9.11.36). Maar vanaf de Akkoorden van Nyon wordt Mussolini als dé spelbreker voorgesteld. (27.9.37).
In de karikaturen over de niet-interventie overheerst de pessimistische toon. Er is algemeen sprake van 'impasse' (26.7.37), van afbraak i.p.v. opbouw (2.8.37), van 'uitdovende kaarsen' (17.8.37), in slaap gevallen onderhandelaars (13.12.37) enz. Slechts één keer wordt een politieke verantwoordelijkheid vooruitgeschoven: een Rus wil opnieuw stokken in de wielen steken (9.8.37).
Tamelijk veel aandacht wordt er besteed aan 'de terugtrekking van de vrijwilligers' uit Spanje. De acht karikaturen die hierover in de tweede helft van 1937 verschijnen, hebben eigenlijk hetzelfde grondthema: de zovele doden die niet meer kunnen teruggeroepen worden. Die zwartgallige humor omtrent de zinloosheid van de strijd slaat echter om in een hoopvol optimisme wanneer in juni 1938 de terugtrekking effectief op gang komt. Een nationalist en een republikein treffen elkaar bij het front: — Caramba! nous allons peut-être nous entendre (7.6.38).
De karikaturist van *la Libre Belgique* volgt ook enkele nationalistische overwinningen: Toledo, Guernica, Madrid, Teruel, Tartosa, Pobla, tot de inname van geheel Catalonië. Ook in deze krant wordt geloof gehecht aan de valse berichten omtrent Guernica (24.5.37). In al deze karikaturen neemt Gévé genoegen met steeds dezelfde simplistische iconografische elementen en met gemakkelijke woordspelingen.
Een ander register is ook hier het religieuze. Gévé stelt de kerkvervolgers aan de kaak (b.v. 'La Gestapo de Barcelone! 3.8.36), maar toch niet met eenzelfde heftigheid als in Vlaamse katholieke kranten. De vijf allusies in drie jaar tijd, zijn eerder grappig dan verontwaardigd, zoals in het volgend dialoogje tussen twee republikeinen: — Nous ne savons plus à quel Saint nous vouer...! — Pardi! nous les avons tous démolis! (4.4.38).
En zo zijn er tientallen, niets meer dan een woordspeling, of doordeweekse moppen over de vrouwen-vrijwilligers, over weersomstandigheden en andere triviale epifenomenen.

Wel onderscheidt zich *La Libre Belgique* van de Vlaamse katholieke bladen in de spot met de proletarische basis van het volksfront: — La civilisation proletaire est en marche... (12.10.36). Zelfs de meest conservatieve Vlaamse kranten zijn volksvriendelijker. De sociaal hogere standen in Vlaanderen spreken nog Frans. Bij *la Libre Belgique* is de volksverachting een oude traditie. Op 14.6.37 voert Gévé een commissaris ten tonele die zich moet uitspreken over het lot van Spaanse vluchtelingen in ons land: — (...) je ne leur trouve pas le 'front populaire'.
Het toelaten van Spaanse vluchtelingen in ons land wordt overigens meermalen aan de kaak gesteld. Gévé is trouwens veel meer dan Winters in de *Gazet van Antwerpen*, op de Belgische problemen omtrent de Spaanse burgeroorlog ingesteld. Zo speelt hij o.m. in op de affaire van het aktentasje dat door de Spaanse 'journalist' Huerta, op 10 september 1936, in een trein was achtergelaten en waarin compromitterende documenten zouden gezeten hebben i.v.m. Belgische wapenleveringen aan republikeins Spanje. Maar Gévé herleidt de ganse zaak gewoontegetrouw tot een simpele woordspeling: — Ce capitaine Huesca (sic) nous a joliment compromis en oubliant sa serviette. Il y a de quoi pleurer! — Et plus même une serviette pour s'essuyer les yeux! (28.9.36).
De reizen van Emile Vandervelde en Kamiel Huysmans naar Spanje zijn telkenmale de aanleiding tot meerdere virulente karikaturen, niet alleen in de wekelijkse strip, maar ook in de tekstkolommen (b.v. op 4.2.37) (ill. 21). Zoveel gelegenheden voor Gévé om de politiek van de socialisten te bekritiseren.

La Libre Belgique is de enige katholieke krant die een grote reeks karikaturen over de Burgos-kwestie publiceert (een 20-tal). Speelde Spaak de hoofdrol in de karikaturen van Jalul in *La Dernière Heure* over dit thema, in *La Libre Belgique* is Emile Vandervelde de antivedette. Zijn tegenspeler is doorgaans een klein manneke dat de Belgische handel en industrie personaliseert (b.v. op 30.5.38) (ill. 22), en vanzelfsprekend af en toe Spaak. België zou zich volgens Gévé best zo vlug mogelijk haasten om de export-trein naar nationalistische Spanje niet te missen (7.11.38), maar steeds opnieuw blokkeert Emile het spoor (8.11.38). De P.O.B. staat letterlijk voor het dilemma: Patron Ou Burgos (28.11.38) De 'Patron' moet tenslotte vaststellen dat hij niet voldoende gewicht in de weegschaal kan leggen tegenover de Belgische exportbelangen (3.12.38). In het doodlopend straatje 'impasse de Burgos', bedreigt de P.O.B. Spaak met de knuppel, maar deze wil zijn portefeuille niet afgeven (11.12.38). En Emile poogt tevergeefs Spaak te doen struikelen (12.12.38). Intussen kunnen geen goederen naar Madrid worden verstuurd, waardoor

vele Belgische arbeiders werkloos worden. — Que faites-vous des chômeurs? vraagt de Belgische industrie aan de P.O.B. — On s'en f...! (9.1.39). Maar tenslotte brengt Spaak redding: — Patience, grâce à la nouvelle offensive, Burgos viendra peut-être à vous ! (16.1.39).
Het scenario van de Burgos-kwestie legt hier dus duidelijk andere accenten dan in *La Dernière Heure*. Hier ziet men Spaak triomferen op de socialistische achterban.

Na het einde van het Spaanse conflict, besluit Gévé met de nationalistische leuze: "Arriba Espana!" (3.4.39): alle linkse symbolen worden weggeworpen.

De kleinere Franstalige katholieke kranten leveren weinig materiaal op. In *Le National Bruxellois* (1894-1940) komen er geen karikaturen over de Spaanse burgeroorlog voor. In *Le XXe Siècle* (1894-1940) staan er amper twee, zoals ook in *La Nation Belge* (1918-1956), het zgn. 'officierenblad' gesticht door de Belgische nationalist Fernand Neuray, voormalig hoofdredacteur van *Le XXe Siècle*. Deze kranten zijn uitgesproken pro-Franco en de enkele karikaturen zijn in dit opzicht betekenisvol: ze zijn overgenomen uit uiterst-rechtse satirische bladen. Een Spanjaard brengt een volle karrevracht lijken bij de hemelpoort: — C'est bien vous Karl Marx, celui du 'Capital'? — Oui... — Eh bien, voilà les intérêts! Olé! (*Le XXe Siècle*, 27.8.36, p. 3). *La Nation Belge* steekt de draak met het anti-fascisme, en toont het atelier van een affiche-ontwerper, waar aan de muur tal van affiches hangen: 'Madrid sera la tumba del fascismo, Bilbao sera la tumba del fascismo, Teruel sera...' enz. Terwijl de tekenaar aan een volgend onderwerp werkt stuurt Negrin hem een dringende boodschap: — Ne continuez pas cette affiche. Faites-en un autre qui dira 'Mahon sera la tumba del fascismo' (23.7.38). Mahon is een verre uithoek op Minorca, het enige Baleareneiland dat in handen is gebleven van de republikeinen.

L'Avant-garde is een buitenbeentje in de katholieke perswereld, officieel orgaan van de Leuvense studenten dat sinds 1899 te Brussel verschijnt. "*L'Avant-garde* est redigée par de jeunes catholiques généreux et sincères, mais qui pensent — et mieux sentent — automatiquement en réaction contre la presse nationaliste". Ze publiceert o.m. documenten waaruit blijkt dat men in België vrijwilligers ronselt voor het leger van Franco (19).

(19) o.m. op 22-23 en 24.11.36. Diezelfde brieven worden een dag later ook door *Le Peuple* gepubliceerd.

De elf karikaturen die hierin verschijnen over de Spaanse burgeroorlog, kan men niet onder één noemer brengen. De eerste karikatuur is dezelfde als deze die een dag voordien in de liberale *Indépendance Belge* is verschenen: Ze stelt Don Quichot en Sancho Panza voor die elkaar hebben vermoord (3.9.36, p. 1). Hieronder staat een dagelijkse rubriek, getiteld: "Nous refusons de choisir entre Berlin et Moscou". Diezelfde prent wordt op 16.7.38 opnieuw gereproduceerd bij een artikel over twee jaar burgeroorlog, waarin een compromis tussen nationalisten en republikeinen als enige uitweg wordt beschouwd.
In een volgende prent — L'Espagne Infernale — zit de Dood treurend met het hoofd in de handen, want in deze gewapende strijd staan vader en zoon tegenover elkaar (10-12.10.36). Deze grafisch indrukwekkende prent staat centraal en in grote afmetingen (216x165) op de voorpagina van de krant. Broedermoord, vadermoord, zijn de thema's die wijzen op de gepleegde wreedheden zonder politiek stelling te nemen. Zoals reeds gezegd komen ze veelvuldig voor in de zgn. neutrale en in liberale kranten.
In 1937 verschijnt er maar één karikatuur: Franco die de fascistengroet brengt, midden in een artikel dat de bombardementen op Guernica fel aanklaagt, onder de titel: L'Anéantissement de Guernica par les avions allemands de l'armée Franco" (29.4.37, p. 1) (ill. 23). Zij is typerend schrijnend in haar eenvoud. Een jaar later neemt *L'Avant-garde* de humoristische draad terug op met ditzelfde beeld van Franco (7.5.38, p. 1). En dan, in de maand juni '38 een plotse toename met een reeks kleine karikaturen op de voorpagina, van Picq en J. Pruvost, twee karikaturisten die regelmatig ook in de communistische *Voix du Peuple* verschijnen. Enkele daarvan zijn vrij schamper, zoals uit het hierbijgevoegd voorbeeld kan blijken (24.6.38) (ill. 24). Andere zijn dan weer banale echtelijke scènes, waarin de Spaanse toestanden als analogon dienen.

La Cité Nouvelle is een krant die pas in 1937 wordt gesticht, wanneer de Spaanse burgeroorlog reeds volop aan de gang is. In 1938 verschijnen een zevental karikaturen, vrij discreet op de tweede bladzijde en nogal klein van formaat (één kolom breed), die steeds Hitler, Mussolini of Franco hekelen. Enkele zijn trouwens opnieuw van J. Pruvost, die zoals gezegd, ook in *L'Avant-garde* en *La Voix du Peuple* verschijnen. Eén karikatuur valt op, die het antisemitisme niet alleen van Hitler en Mussolini, maar ook van Franco aanklaagt (10.9.38): Franco als een zwarte raaf begeleidt de bloedhonden Hitler en Mussolini in hun mensenjacht.

In 1934 wordt te Antwerpen een nieuwe krant gelanceerd: *De Dag*, die tot 1944 zal stand houden. Omwille van haar klein en dik formaat, naar Amerikaans tabloïd-model, haar sensatiejournalistiek, met talrijke, zelfs gekleurde illustraties, en een snel stijgende oplage (75.000 ex. in 1939), wordt deze krant als een unicum in de Belgische pers beschouwd. Hoewel overtuigd Vlaamsgezind, huldigt ze voor het overige een politiek-neutraal standpunt (ondertitel: "Onpartijdig Morgenblad — in woord en beeld"), wat echter niet wil zeggen dat deze krant inderdaad neutraal blijft. We behandelen ze hier dan ook apart.
Het gebruik van karikaturen in dit dagblad is zeer onregelmatig — 24 in het totaal (4 in 1936, 16 in 1938 en 4 in 1939). De eerste stelt een skelet voor dat als wegwijzer fungeert: "Toeristen bezoek Spanje, want: daar is wat schoons te zien: geen stierengevechten meer, maar 20st-eeuwsche broedermoordpartijen" (8.8.36, p. 17). De toon past o.i. in de gehele opzet van dit blad, dat, zoals uit de artikels en foto's blijkt, meer op sensatie belust is dan op politiek inzicht. *De Dag* zal in de loop van de drie jaren zowel interviews met franquisten als met republikeinen publiceren, waarbij telkens de nadruk wordt gelegd op het existentieel-dramatische van de geschiedenis. "BURGEROORLOG! Het leven in Spanje tijdens de broedermoord — Spanje, het bloedend land! De kreten van een volk in oorlog: 'No Passeran' tegen 'Arriba Espana' ... bloklettert de krant (26.11.38, pp. 1-4). *De Dag* bedrijft "geen kantoorkrukjournalistiek die perstelegrammen verwerkt en commentarieert, maar ophefmakende verhalen 'van onze reporter ter plaatse' " (20): "Ik heb gedood in Spanje! De dramatische geschiedenis van een Fransche vrouw die in de voorste gelederen van het republikeinsche leger streed" (4.2.39, p. 1). Deze artikels zijn indrukwekkend geïllustreerd met foto's en kleurreproducties van litho's van SIM. De 'neutraliteit' van *De Dag* is dus zeer verschillend van de bewust koele afstandelijkheid van *Le Soir* of van de afwachtende en gereserveerde houding van sommige liberale bladen.
In de tweede karikatuur vinden wij ook weer de angst dat de Spaanse crisis tot een Europees drama zou kunnen leiden. "Kokeneten in de Hel": de duivel wakkert het vuur aan onder de ziedende ketel 'Spanje', waarnaast ook de Europaketel begint te koken, en zegt: — Als nu niet het een met het ander ontploft, wil ik geen duivel meer heeten... (13.8.36, p. 15). De duivel heeft hier geen naam: noch het communisme, noch het fascisme, maar het 'neutrale' boze van de duivel. En op een derde karikatuur heeft de 'vredesengel' de allures

(20) DURNEZ, o.c., p. 335.

van een wrede Romeinse soldaat, tot de tand bewapend. Met de 'vrede' in het schild, legt hij Europa in de as (19.8.36, p. 4). Het gebruik van die oude allegorieën als Pietje de dood, de duivel en een geperverteerde engel is karakteristiek voor een karikaturist die de oorlog wil aanklagen zonder politiek kleur te bekennen.
Vanaf november '38 past *De Dag* een nieuwe formule toe: haast dagelijks verschijnt er een heel grote karikatuur over de volle breedte van de bladspiegel, onderaan het nationaal of internationaal persoverzicht (op p. 11). De onderwerpen gaan o.m. van de Belgische politieke crisis rond de Burgos-erkenning tot de Brits-Franse onderhandelingen over Spanje. Zowel op Belgisch nationaal vlak als op het internationaal vlak worden politici en diplomaten belachelijk gemaakt: de politiek is een zinloos spel. Een karikatuur stelt 'De Heropening der parlementaire school' voor: — Wie zegde daar nog dat de politiek het eenige vak is, waartoe geen voorbereiding noodig wordt geacht! (10.11.38) (ill. 25). Alle politiekers worden over dezelfde kam geschoren: één bende klungelaars. "Alle registers worden opengetrokken tegen de traditionele partijen" (21). Het deconsidereren van de politieke partijen en het systematisch belachelijk maken van alle politici is, weten wij nu wel, een voedingsbodem voor autoritaire regimes. Het maakt de gedachte aanvaardbaar van de sterke, wijze man die denkt in de plaats van de kibbelende partijen. Zo ook maakt het belachelijk maken van alle diplomatieke onderhandelingen het grijpen naar het ultieme wapen van de oorlog aanvaardbaar.

* * *

Ook al verschillen zij in hun algemene doeleinden, in de besproken materie gaat de iconografie van de rexistische en nationalistische persorganen vrijwel in dezelfde richting als die van de meeste katholieke bladen.

In *Le Pays Réel* (1936-1944) (oplage onbekend) staan dezelfde of gelijkaardige anti-communistische hekelprenten als in de *Gazet van Antwerpen*, in *De Standaard* en *Het Volk*, overgenomen uit buitenlandse uiterst-rechtse bladen als *Je suis partout, Il Traverso delle Idee*, enz. De meeste karikaturen in *Le Pays Réel* zijn echter getekend door de 'huiskarikaturist' en overtuigd rexist Paul Jamin, alias JAM, nu nog steeds actief onder het pseudoniem Alidor met karikaturen o.m. in *Pan* en *De Standaard*. In het totaal verschijnen er 65 karikaturen die op de een of andere wijze naar Spanje verwijzen

(21) *Ibidem.*

(1936 : 20, 1937 : 14, 1938 : 22 en 1939 : 9). Ze staan steeds op de voorpagina in vrij groot formaat, en worden aangewend om de politieke actie kracht bij te zetten.
In augustus-september '36 verschijnen er enkele karikaturen van Jam die de rol van o.m. de communisten in Spanje aan de kaak stellen. "Le travail littéraire est ma seule profession, Messieurs", verklaart Trotski aan zijn ondervragers, maar op de achtergrond liggen in zijn bureau stapels tracts, alsook kisten boordevol wapens, afkomstig uit Antwerpen (22.8.36). Stalin wordt integendeel als een verslagen held voorgesteld: hij speelt een liedje op zijn gitaar onder het balkon van dame Spanje, die een emmer water op hem giet (3.9.36).
Président Azana wordt voorgesteld als een zwakkeling die valse regeringsverklaringen aflegt onder druk van gewapende communisten én van de FAI (Federación Anarquista Ibérica) (30.8.36) (ill. 26). *Le Pays Réel* schijnt dus wel iets meer te weten van de verschillende politieke groepen in 'rood Spanje' dan de meeste andere kranten.

De hoofdbekommering van Rex ligt echter op binnenlands vlak: zij proclameert de 'grote schoonmaak' in de schandalenwereld van de politiek en de financiën en wil een herstructurering van de staat op corporatieve basis zonder politieke partijen. Het verwondert ons dan ook geenszins dat bijna alle karikaturen met betrekking tot Spanje in deze krant, eigenlijk in de eerste plaats Belgische toestanden hekelen, al dan niet in reëel verband tot Spanje. Op 25 juli 1936 verschijnt b.v. een karikatuur waarin Emile Vandervelde tot Spaak zegt: — Colonel Pablo-Henrique Spacos, vous serez dégradé et chassé de l'Armée. De onenigheid tussen Vandervelde en Spaak gaat over diens intentie verkondigd op 20 juli 1936 om aan het hoofd van Binnenlandse Zaken een uitsluitend Belgische politiek te voeren. Privé verduidelijkte hij dat hij derhalve niet de politiek van de IIe Internationale wil voeren (22).
Ook in de volgende karikaturen over Spanje voert Jam hoofdzakelijk Belgische politici ten tonele, vooral socialisten. De Brouckère wordt uigebeeld in de gedaante van een wrede Pruissische keizer: 'De Brouc-kaiser', die met bebloede handen bij een Spaans massagraf staat van gesneuvelde Belgische militanten. Titel van de prent: 'le saigneur (sic) de la guerre d'Espagne' (20.9.36). Alleen al de titels van Jam's karikaturen spreken boekdelen: 'Les marchands de mort subite' (9.11.36), 'Les marchands de viande fraiche' (15.11.36) enz. Een gelijkaardige terminologie vinden we trouwens terug in de be-

(22) José GOTOVITCH, *La Belgique et la guerre civile espagnole : un état des questions,* in *Belgisch tijdschrift voor nieuwste geschiedenis,* XIV, 1983, 3-4, pp. 497-532, citeert in dit verband Spaak, op p. 506.

richtgeving: 'La Traite sanglante', bloklettert *le Pays Réel* i.v.m. de recrutering van "chair à canon pour les milices marxistes espagnoles" (16.11.36, p. 5 en 19.11.36, p. 11). Op een van de karikaturen vraagt een pooier aan zijn socialistische 'collega': — Tu fais encore la traite des blanches? — Mais mon cher, la traite des rouges rapporte plus et on ne court aucun risque... (15.11.36). In die geest wordt de nationale secretaris van de P.O.B./B.W.P. Jean Delvigne aangevallen in niet minder dan zeven karikaturen. Volgens documenten die door de Spaanse 'journalist' Huerta, op 16 september in een trein waren achtergelaten, speelde Jean Delvigne een sleutelrol in de Belgische wapenleveringen aan republikeins Spanje. Hij wordt de schietschijf van een heftige campagne in de rechtse pers (23). We hebben over deze 'rocambolesque' zaak, zoals José Gotovitch het uitdrukt, reeds een kleine spotprent gevonden in *La Libre Belgique*. In Jam's karikaturen hierover wordt François Bovesse, liberale minister van Justitie, meestal uitgebeeld, in gezelschap van de eersteminister Paul Van Zeeland. Een ervan toont ze als douaniers die Jean Delvigne met zijn groepje 'toeristen' over de grens laten gaan (22.11.36). Merkwaardig genoeg worden niet de wapenleveranties, maar wel de leveringen van strijders aan Delvigne aangewreven.
Rond diezelfde tijd verschijnen er ook tal van andere karikaturen van Jam die ondanks Spaanse toespelingen, weinig uitstaans hebben met Spanje. Zo worden de Belgische ministers "die zogezegd de democratie verdedigen" voorgesteld als een 'Frente Impopular' (11.9.36) of als een bende toreadores die in hun antirexistische campagne door een stier één voor één over het hek gewipt worden (28.11.36). Rex buit dit thema uit tot in zijn verkiezingspropaganda: 'Contre Moskou! Contre le Frente Popular! Votez Degrelle' (8.4.37).
Insinuaties op de rol van de Loge zijn legio. Tal van politici worden door Jam steevast met de tekens van de Loge (winkelhaak en passer) voorgesteld, o.a. Paul-Henri Spaak. Aanvallen 'ad hominem' op politieke figuren zijn trouwens de hoofdbrok in Jam's humor. Slachtoffer hiervan zijn vooral: "cet odieux saltimbanque de Vandervelde" en Spaak "dont la vanité d'autruche le fait ressembler à un héros de roman picaresque", alsook Van Zeeland "auquel Jam a mis les étrivières de la frousse et de l'imbécilité" (24).
De hardhorige Emile Vandervelde heeft steeds zijn hoorn als attribuut, zodat die hoorn tenslotte als symbool op zichzelf Vandervelde aanwijst. Zo b.v. in een karikatuur over de moord op de Belgische diplomaat de Borchgrave, in december 1936 (30.1.37). Deze moord

(23) *Idem*, pp. 507-508.
(24) Claude CHABRY, *Les dernières cartouches, dessins de Jam*, in *Le Pays Réel*, 16.2.37, p. 2.

heeft enorme beroering teweeggebracht in de regering én in de pers (25). Een gebroken hoorn verwijst naar Vandervelde's ontslag als minister op 28 januari 1937.
Bij diezelfde moordenaars gaan Kamiel Huysmans en Isabelle Blume op bezoek : — Au nom du peuple belge, nous vous félicitons ! — Ah ! vous êtes Belges ! J'ai eu le plaisir de descendre un de vos compatriotes le mois dernier..." (2.2.37).
De grafische vindingrijkheid van Jam blijkt uit de wijze waarop hij de draak steekt met de tweespalt Vandervelde — Spaak, zoals b.v. in 'El Dinamitero' : Vandervelde als Asturische mijnwerker, ondermijner van Spaak's politiek (6.2.37) (ill. 27). De woordspeling 'le mineur des astuceries' heeft wel heel wat connotaties : zie o.m. ook het fascistisch teken op Spaak's revers.
Af en toe tekent Jam ook een soort stripverhaal, één tot twee volle pagina's groot, waarin hij de gehele Belgische politiek en vooral de politici persoonlijk, belachelijk maakt. Ook Dolores Ibárruri, als 'Miss Passionnaria' (sic) komt hier enkele malen in voor (b.v. 20-22.1.37). Overigens kunnen we waanzinnige verhalen over haar lezen in deze krant : "A Madrid, la leader soviétique Dolores Uribarri (sic), connue sous le nom de 'La Pasionaria', fit exposer en pleine rue de Alcaba, un pauvre moine, et devant une foule sauvage elle se lança sur lui et à coups de dents lui fendit le cou jusqu'à lui couper les veines et le tuer" (27.8.36) (26).
In 1937 geraakt de Spaanse burgeroorlog enigszins op de achtergrond in Jam's repertorium. Een stripverhaal : 'cosas de bélgica' vergt niettemin onze bijzondere aandacht : de internationale brigade wordt erin voorgesteld als een bende joden (26.10.37). Het Joodse aandeel in de internationale brigade is natuurlijk niet volkomen uit de lucht gegrepen (27), maar het is duidelijk dat Jam hier uiting geeft aan anti-semitische gevoelens. De davidster wordt bovendien geassocieerd met de logetekens en de socialistische drie pijltjes.

(25) GOTOVITCH, *o.c.*, p. 509-511.
(26) Hugo CLAUS heeft een van deze verhalen verwerkt in zijn roman *Het Verdriet van België* (Amsterdam, De Bezige Bij, 1983, p. 54), die zich overigens afspeelt in een deels rexistisch-gezinde familie. Hij laat een kloosterzuster aan schoolkinderen het verhaal vertellen over "een vrouw die de naam vrouw niet waardig was en die men La Pasionaria noemde, (die) berucht was omdat zij verschillende seminaristen de strot had doorgebeten."
(27) Rudolf de JONG stelt in een artikel over "de geschiedenis van de Spaanse burgeroorlog" in de bijlage van *Vrij Nederland* van 26.7.86 (pp. 2-24) dat een kwart van de brigadisten van Joodse afkomst was, meestal uit Oosteuropese landen. In het Duitse Thälmann-bataljon zou het percentage tot 80 à 90 hebben bedragen (p. 20). Zij hadden immers het nazisme reeds aan de lijve ervaren.

In 1938 herneemt de golf karikaturen naar aanleiding van Vandervelde's reis naar Spanje: — Je vous délivre votre passeport, à condition que vous me promettiez de ne pas vous engager dans la brigade internationale — zegt Spaak tot het echtpaar Vandervelde (24.1.38) (ill. 28). De verdeeldheid onder de socialisten blijft het hoofdthema van al deze karikaturen.
Een volgend thema wordt de opname van Spaanse vluchtelingen in ons land. In 'les dépotoirs' stelt Jam het voor alsof Blum ze doorstuurt naar België (3.4.38).
En dan tenslotte, van mei '38 tot februari '39 een opmerkelijke reeks van een 15-tal karikaturen over de Burgos-kwestie. Hierin wordt de schipperende politiek van Spaak én zijn dubbelhartigheid aan de kaak gesteld (b.v. 20.5.38). Naar rechts gekeerd zegt Spaak: — Reconnaître Franco? Mais comment donc! Arriba España! en aan links: — Reconnaître Franco? Jamais! No pasaran!
De strijd tussen Vandervelde en Spaak wordt met legendarische of literaire stramienen in beeld gebracht, b.v. Vandervelde als Blauwbaard die aan Spaak de sleutels van de verboden deur 'Burgos' toevertrouwt... (21.5.38); of douanier Vandervelde belet Spaak door te rijden, met de leuze 'no pasaran' (24.5.38); of politieagent Vandervelde fluit Spaak terug die de verboden Burgosstraat inrijdt (30.10.38).
De tegenstelling wordt van langsom krachtiger in beeld gebracht: Spaak als hond die aan de ketting ligt van zijn POB-hok, terwijl Vandervelde hem toesnauwt: — Couche! Et maintenant, sale bête, essaye encore de te sauver (ill. 29)! Deze karikatuur verschijnt daags na het B.W.P.-congres van 5 - 7 november, waarop men tegen Spaak's voorstel stemt voor het zenden van een handelsvertegenwoordiger bij Franco. Het congres zelf wordt als het toppunt van Spaanse terreur voorgesteld: "Le duc d'Albe est à Bruxelles" (6.11.38). Vandervelde ligt op de folterbank en Spaak is zijn beul.
Ondanks het B.W.P.-verzet, verklaart Spaak op 29 november evenwel in de Senaat dat hij met Burgos zal onderhandelen. De zaak blijft echter aanslepen. Jam stelt een oudergeworden Spaak voor die in 1970 verklaart: — Vous commencez à m'ennuyer avec cette histoire de Burgos! Puisque je vous dit que cette affaire sera réglée dès demain! (13.1.39).

Vanaf 1 september 1936 wordt *Le Pays Réel* gevolgd door een Vlaams zusterblad *De Nieuwe Staat*, onder hoofdredactie van Paul de Mont, toneelschrijver, journalist en leider van Rex-Vlaanderen. Hierin worden de karikaturen uit *Le Pays Réel* veelal overgenomen, ook die over Spanje, met vertaalde onderschriften (30 van de 65).

Gelijktijdig met de doorbraak van het Rexisme kent ook het

Vlaamse-nationalisme een sterke opbloei. De spreekbuis van het in 1933 gestichte V.N.V. (Vlaamsch Nationaal Verbond) is, sinds september 1934, het Antwerpse blad : *De Schelde* (1919-1936), dat op 15 november 1936 omgevormd wordt tot officieel orgaan van het V.N.V., onder de nieuwe titel : *Volk en Staat* (1936-1944). Dit dagblad haalt in de jaren '30 niet meer dan 10.000 exemplaren (28). Deze kranten geloven in de kracht van karikaturen als politiek wapen : "Er is geen beter middel om een kiespropaganda te voeren dan het gebruik van tekeningen. Deze maken inderdaad een diepe indruk en zijn zeer bevattelijk. *De Schelde* stelt al haar clichés kosteloos ter beschikking van de propagandisten...", zo lezen we in *De Schelde* van 7 mei 1936, p. 6 (29). Ze zijn dan ook opvallend groot van afmetingen (soms een hele bladzijde) en erg strijdvaardig, heroïsch-propagandistisch en pathetisch. De meeste karikaturen in dit blad handelen wel over Vlaanderen, maar ook hierin wordt vaak naar Spanje verwezen, als kritiek op het communisme en al wat links is. Tijdens de periode 1936-39 betreffen 25 karikaturen de Spaanse burgeroorlog. De rechtse opstand in Spanje wordt verheerlijkt als een "strijd op leven en dood tegen het communisme (...) Moskou heeft weer de hand in het spel..." (23.7.36) en is "verantwoordelijk voor de moordterreur..." (24.7.36), maar "De Spaansche stier weert zich tegen den steek der Moskovitische horzel" (31.7.36). Het thema van alle karikaturen is het communisme. De meeste zijn ons reeds bekend door de *Gazet van Antwerpen, De Standaard, Het Volk* en *Le Pays Réel*, overgenomen uit uiterstrechtse bladen. Het V.N.V. is hier grotendeels op het anders zo gehekelde Frankrijk afgestemd : de helft van die karikaturen komt immers uit *Je suis Partout*. Deze bieden het voordeel dat ze langs Spanje om, tevens een aanval op de linkse minister-president Leon Blum inhouden. Een Spaanse bolsjewist vlucht naar Frankrijk : — Hier kan men dan toch tenminste in vrede arbeiden, zonder door de Nationalisten gestoord te worden (20.9.36). Merkwaardige ommekeer : de Vlaamse nationalisten die vóór de Spaanse burgeroorlog met de Catalaanse en Baskische autonomisten sympathiseerden, komen nu op voor de Spaanse nationalisten !

Behalve de buitenlandse karikaturen alluderen ook enkele propagandistische prenten van PIK op Spanje (4 in 1936, 2 in 1938 en 1 in 1939) : ze wakkeren de angst voor het communisme aan : 'Na Spanje, Frankrijk; na Frankrijk, België... (6.9.36). Opmerkelijk is ook dat socialisme met communisme wordt gelijkgesteld : Stalin,

(28) DURNEZ, *o.c.*, p. 336.
(29) DHONT, *o.c.*, p. 45.

Blum, Vandervelde en Jacquemotte staan, in die volgorde, rond de ketel "waarin 't soepke voor Spanje in vollen kook is" — deze soep bestaat uit 'wanorde', 'volksmoord' en 'burgeroorlog', en in de soep ligt een kerk te branden (9.8.36).
Tenslotte wordt ook het anti-semitisme aangewakkerd. In een prent "Marxisme is oorlog" stelt PIK de "geestesgesteltenis van de socialisten aanschouwelijk voor. Vandervelde smeedt het oorlogszwaard, terwijl don Escamillo de Valencia als een moderne Don Quichotte ten strijd trekt met een fasjist op den neus. (...) Emigranten als de Jood Jexas die de buitenlandsche politiek in de marxistische organen bepalen (...) grinnikt van dolle tevredenheid!" (1.5.38).
De Burgos-kwestie komt één keer ter sprake: "Op het oogenblik dat Spaak's fluitenieren in verband met Burgos Jan Alleman de keel begon uit te hangen, wordt als een 'deus ex machina' een overeenkomst aangekondigd! (15.1.39). Dit thema wordt uitgebeeld door Disney-figuren: Spaak is een biggetje dat om de Burgos-wolf te bekoren, fluit speelt tot het angstzweet hem uitbreekt. Kleine wolfjes (liberalen, katholieken én socialisten) omsingelen hem met getrokken messen.
We besluiten met een typerende illustratie van Frans Van Immerseel bij het V.N.V.-programma voor de nakende verkiezingen, van 19.3.39 (ill. 30), met als tekst: "Wij beschuldigen de communisten, meer dan 500 onzer menschen te hebben gelokt naar Spanje om er een allergruwelijksten dood te sterven. Wij beschuldigen de communisten honderden onzer menschen in Spanje laffelijk te hebben vermoord. Vlamingen, denkt daaraan !! De communisten trachten een regiem van terreur in te voeren: een schrikbewind waarvan gij de eerste slachtoffers zijn zoudt. (...) Wilt gij dat Vlaanderen een tweede Spanje weze ? (...)"

* * *

In tegenstelling tot de liberale en katholieke pers, fungeerde de socialistische pers van meet af aan als een propaganda-instrument. De diverse dagbladen traden op als spreekbuis van de socialistische partij of van haar vakbonden. We onderzochten de vier belangrijkste socialistische kranten, nl. : *Le Peuple* (Brussel, 1885-nu, oplage: 70.000), *Volksgazet* (Antwerpen, 1914-nu, 43.000), *Vooruit* (Gent, 1884-nu, 45.000) en *La Wallonie* (Luik, 1919-nu, 20.000). Niettegenstaande hun ideologische overeenkomst, vertonen deze partijkranten toch grote verschillen, in het bijzonder op het gebied van de politieke karikaturen. Slechts één keer vinden we dezelfde karikaturen in de vier bladen terug, nl. in juli 1938, bij de publicatie van de

zgn. 13 punten van Negrin, tevens als blikvanger voor de aankondiging van de 14-daagse solidariteitsaktie voor Spanje. Ze zijn getekend door Andreas Delbaere, alias Adelbaere, en stellen nationalistische bombardementen voor. Onderschriften: — Wij komen juist op tijd... de school is uit — en : Bedenk: morgen kunnen dezelfde vliegtuigen ons komen uitmoorden! (23,24 en 25/26.7.38) (ill. 31 + 32).
Le Peuple en *La Wallonie* publiceren respectievelijk 33 en 38 karikaturen over de Spaanse burgeroorlog, *Vooruit*: 26 en de *Volksgazet*: 62. In die 62 zijn echter 14 kleine portretkarikaturen en verschillende reprises, zonder dewelke deze krant terugvalt op 40. Al bij al niet zoveel voor links geëngageerde kranten. Het valt wel op dat alle karikaturen een uitgesproken politieke inhoud hebben. We vinden hier zelden of nooit het soort flauwe grapjes dat we elders hebben aangetroffen. Ook verschijnen ze meestal op de voorpagina, rechtstreeks of onrechtstreeks in verband met de berichtgeving.
In *Le Peuple* verschijnt de eerste karikatuur op 29.7.36: 'Le retour des Maures en Espagne' (ill. 33). Marokkanen stormen met bajonet voor zich uit, recht op de toeschouwer af. Het commentaar is sarcastisch: — Nous avons donné la liberté aux mineurs des Asturies, en les massacrant en 1934; nous voulons maintenant la donner à toute l'Espagne." Deze karikatuur begeleidt een oproep tot solidariteit met de Spaanse republiek: ze wordt dus propagandistisch aangewend. Dit is tekenend voor deze krant: ze publiceert weliswaar niet veel karikaturen, maar ze zijn doorgaans goed geïntegreerd in de tekst door een adequate lay-out. Zo verschijnt de volgende karikatuur van Max Servais middenin het relaas over de 'bloedige evenementen in Spanje' (ill. 34). Een officier van 'le parti de l'ordre' zegt aan een strijdend priester: — Avouez Padre! qu'il était temps que les vrais patriotes mettent un peu d'ordre dans le pays!, terwijl Moren rondom toe-slaan. Tekeningen van Max Servais zijn steeds schrijnend en op de grens van het macabere (30). Als illustratie bij een artikel over vier maanden burgeroorlog, tekent hij een vermoorde moeder en kind (22.11.36). Deze eenvoudige figuur verkrijgt een ongewoon sarcastisch effect door het commentaar: "Là où a passé Franco, les mères de famille peuvent impunément laisser jouer leurs enfants dans la rue", een uitspraak van Charles d'Ydewalle in *La Nation Belge* van 18.11.36. Juist rond die tijd (11, 12 en 17.11.36) publiceert *Le Peuple* de overbekende foto's van de vele kinderen vermoord door de bommen van Franco in de straten van Getafe...
In 1937 loopt het aantal karikaturen in *Le Peuple* op tot 25 om in

(30) Ook zijn karikaturen die o.m. in het weekblad *Combat* verschijnen.

1938 terug te vallen tot vijf. Het belangrijkste thema is nu de rol van Hitler en Mussolini, meestal in verband tot een bepaald oorlogsfeit, b.v.: Hitler bombardeert Bilbao en zegt: — Moi aussi, j'évacue les enfants basques (23.5.37) (ill. 35). Franco is hier maar een klein ventje dat aan de arm loop van Hitler. Ook in enkele andere karikaturen, allen getekend door Wick, wordt hij geridiculiseerd, als een hondje op lage pootjes dat zijn twee bazen volgt (9.5.37), of als een pop op de hand van Mussolini gestulpt: een 'fantoche sanglant' (2.9.37). Na de bombardementen op Guernica wordt Franco als 'Le tartufe espagnol' uitgebeeld. Het bloed druipt van zijn handen, maar hij zegt: — Ce n'est pas moi, bien sûr, j'aime tant l'Espagne, moi! (4.5.37). "Laissez faire Franco et l'Espagne connaîtra bientôt la paix... éternelle!" schrijft Wick bij een trotse Franco, die zegeviert op een berg doodskoppen (7.5.37). Deze allegorische voorstellingswijze zullen we, vooral in de *Volksgazet*, meer aantreffen.
Vanaf juni 1937 verschijnt er ook af en toe een karikatuur over Spanje (10 in het totaal) in de wekelijkse rubriek *'La Vie Socialiste'* (bulletin hebdomadaire de doctrine et d'action socialistes), onder de verantwoordelijkheid van Max Buset. Ze zijn niet gesigneerd, maar duidelijk van de hand van eenzelfde karikaturist, die een zeer aparte tekenstijl heeft. Hierin wordt vooral de niet-interventiecommissie zwaar beschuldigd, met Mussolini in de hoofdrol.
Het thema dat een ganse perscampagne zal teweegbrengen, is het antiklerikalisme van *Le Peuple*. Reeds op 14.10.36 neemt de krant een spotprent over uit het Barcelonees blad *La Publicitat* waarop een priester die de fascistengroet brengt, aan het woord is: — Des fusils allemands, des avions italiens, la radio portugaise, les Maures du Rif, les étrangers de la Légion... qui veut encore douter que nous représentons la vraie Espagne? Hierop volgt dan, naar aanleiding van een brief der Spaanse bisschoppen, de fameuze karikatuur: 'L'Episcopat Espagnol encourage Franco! (13.8.37) (ill. 36): een grijnzende bisschop zegt aan Franco die een bebloed zwaard vasthoudt en de fascistengroet brengt: — Continuez le massacre, mon cher fils, c'est pour la bonne cause. Op de achtergrond: het brandend Spanje.
's Anderendaags reeds wordt deze prent gereproduceerd midden op de voorpagina van *De Standaard*, die bloklettert: "*Le Peuple* krijgt een nieuwe bevlieging van anti-clericalisme", en in haar verbolgen commentaar lezen we o.m.: "Zelden heeft het socialistisch orgaan, het orgaan van de partij die beweert niet tegen den godsdienst te zijn, zijn anticlericalisme op zulk een uitdagende en hatelijke wijze uitgehangen (...). Aan dit driest optreden zit deze goede zijde vast, dat in vele katholieke middens, waar dergelijke handelswijze afkeer

zal wekken, de oogen zullen opengaan." Nog een dag later (15 augustus) reageert ook *Le Pays Réel* in alle heftigheid. De helft van haar voorpagina is eraan gewijd. Léon Degrelle zelf is aan het woord: "Le Parti Socialiste insulte l'Eglise. Pas un parlementaire catholique, pas un journal catholique (lezen rexisten *De Standaard* niet?) n'a protesté contre l'ignoble dessin où *Le Peuple* de vendredi a couvert de sang les évêques espagnols..." Nog eens een gelegenheid voor Degrelle om zowel tegen de katholieken als tegen de socialisten uit te vallen. Tekenend voor zijn stijl is zijn aanval 'ad hominem' tegen de journalist van het bijgaand artikel, een "ivrogne (...), le plus répugnant vidangeur de la presse belge, le pochard hoquetant connu sous le nom de Fréderic Denis."

Zoals alle socialistische kranten neemt ook de Antwerpse *Volksgazet* vanaf de eerste dagen duidelijk stelling voor de republiek. Van 20 tot 25 juli 1936 wordt de ganse voorpagina aan het Spaanse conflict gewijd. "Het Spaansche volk kampt voor zijn vrijheid" bloklettert de krant op 22 juli en daar onder worden twee houtsneden van Helios Gomez gereproduceerd. Ze zijn afkomstig uit de bekende reeks 'Viva Octubre' die uit 1934 dateert.
De eerste echte karikaturen verschijnen in de *Volksgazet* pas vanaf eind'augustus, in de wekelijkse rubriek *Humor en Spot*: Engelse en Spaanse prentjes, dezelfde als in *La Dernière Heure*, die overwegend de spot drijven met het Moorse aandeel in de 'katholieke kruistocht', zoals b.v. in het reeds geciteerde 'fascistengebed': — Goede Madonna, zorg er voor dat de Afrikaansche Mooren spoedig de principes van ons heilig geloof komen verdedigen (29-30.8.36).
Vanaf oktober '36 staan alle karikaturen op de voorpagina, midden in de tekst (10 in 1936, 26 in 1937, 15 in 1938 en 6 in 1939). Ze zijn bijna allemaal overgenomen uit buitenlandse linkse bladen, het grootste deel uit het Zweedse blad *Sociaal-Demokraten*; voorts een paar Russische, Franse en Engelse. De dominerende thematiek is ook hier, maar nog uitgebreider dan in *Le Peuple*, de rol van Hitler en Mussolini in de Spaanse oorlog: wapenleveringen, het zenden van 'vrijwilligers e.d.m., en dit terwijl de democratie gebonden is door het niet-inmengingsverdrag, zoals het uitgebeeld wordt op de hierbijgevoegde prent (5.11.36) (ill. 37). Af en toe is er ook een extra beklemtoning van Mussolini's aandeel: — De slavernij die ik in Abessinië ging afschaffen, wil ik hier helpen invoeren, zegt de Duce aan Franco (6.1.37 en 16.7.37). Ook de Middellandse-zeeconferentie van Nyon en de episode met een geheimzinnige onderzeeër zijn aangewezen momenten om Mussolini aan te klagen.
Franco wordt voorgesteld als kleine generaal die met "nog een klei-

ne inspanning zal kunnen plaats nemen bij de 'groote' Diktators" (22.10.36), "Franco, de koene ruiter..." die zich door het Hitler-en-Mussolinipaard "naar het fascistisch sprookjesland" laat rijden (9.4.37). Maar "Franco mag al erkend zijn door Duitschland en Italië, nooit zal het Spaansche volk hem erkennen en de haat dien hij in de harten der Spanjaarden opwekt, zal bloedig op zijn hoofd neerkomen", luidt het onderschrift van een prent waarop Franco op een hoop doodskoppen zit, terwijl hij nazistische en fascistische documenten leest (2.12.36; deze prent wordt nog 3 maal hernomen). In een andere, gelijkaardige reeks prenten worden het trio Hitler-Mussolini-Franco voorgesteld als de 'aasgieren van onzen tijd' (23.2.37; ook deze prent wordt meerdere malen herdrukt) (ill. 38).
Tot slot stippen we het gebruik aan van portretkarikaturen in deze krant, anders dan in de overige socialistische bladen : vooral Franco wordt op die wijze voorgesteld, maar ook bevriende personages zoals Negrin, Companys of Miaja.

Vooruit publiceert relatief weinig karikaturen over de Spaanse burgeroorlog: slechts één in 1936, 4 in 1937 en 6 in 1938. De eerste is van J. Pruvost (overgenomen uit *Le Canard enchainé*) en spot met Franco's Moren (6.12.36). Alle overige zijn getekend door Frits Van Den Berghe, alias FREE (31). FREE's prenten zijn zeer expressief, vrij groot van afmetingen en staan meestal op de voorpagina, in de tekst. Ook hier worden Hitler en Mussolini gehekeld, naar aanleiding van concrete oorlogsfeiten. B.v. bij het bombardement op Almeria als zgz. vergeldingsactie voor de bommen op het oorlogsschip, de 'Deutschland (6.6.37). FREE legt ook dikwijls de klemtoon op het menselijk drama. Aan de hemelpoort vraagt St. Pieter rekenschap aan generaal Mola : — Wat laat ge achter op aarde ? — Geen familie... — En het anderhalf millioen weduwen en weezen ? ... (13.6.37).
Bij Italiaanse vliegdemonstraties met echte brandbommen, zegt Hitler tot Mussolini: — Jammer echter, dat er eenige duizenden Spaansche kinderen bij ontbreken! (8.5.38). Dit alles wordt als het ware samengebald in één prent, getiteld: "Spanje gevierendeeld, of waar de fascistische beschaving de praktijken der middeleeuwen in eer herstelt" (17.7.38) (ill. 39).
Behalve deze karikaturen hebben we ook een 15-tal illustraties meegeteld bij de korte dagelijkse rubriek *'Vandaag'* die elke dag op de tweede bladzijde van de *Vooruit* staat. Ze zijn eveneens getekend door Frits Van den Berghe, bij een satirische tekst over politieke

(31) De meeste karikaturen van FREE over Spanje staan echter in het weekblad *Voor Allen*, dat we hier niet bespreken, daar wij ons hebben beperkt tot de dagbladen.

problemen, van Gaston Crommen. Af en toe is Spanje het onderwerp, zo b.v. de nationalistische berichten over de nakende val van Madrid... (15 tot en met 18.11.38). Deze illustraties hebben echter weinig zeggenskracht als ze losgekoppeld worden van de tekst.

In *La Wallonie* verschijnen er 38 karikaturen over ons onderwerp (11 in 1936, 13 in 1937, 12 in 1938 en 2 in 1939), steeds op de voorpagina. Op de twee van Adelbaere na, zijn ze alle betrokken uit het buitenland, meestal via een persagentschap. Enkele daarvan zijn gesigneerd door David Low.
De thema's zijn grotendeels dezelfde als in de vorige socialistische kranten: Franco's Moren, de niet-interventie, de Italiaanse en Duitse inmenging, Franco als accoliet van Hitler en Mussolini, een geheimzinnige onderzeeër enz. Uitzonderlijk en indrukwekkend is m.i. een karikatuur door David Low waarop Goering aan dame Spanje het hof maakt: — Ah !... ma bedide Espagne... tu as ponne mine... je tirais même, une mine t'or !... (22.1.37) (ill. 40).
Vermeldenswaard is dat het anti-communisme in deze krant aan bod komt: Franco zegt aan fascistische piloten: — Et n'oubliez pas, lorsque vous aurez incendié Madrid, de me prendre quelques photographies pour ma campagne sur la Terreur Rouge (20.8.36). Anderzijds moet er op het optimisme van sommige karikaturen worden gewezen, als b.v. LOW de 'nachtmerries' van Franco in beeld brengt: "la puissance du gouvernement républicain s'affirme... (in januari '38... !) — tandis que grandit la désunion du côté rebelle" (24.1.38).
Ook in deze krant wordt er vaak ingespeeld op humanitaire gevoelens: tekeningen van vermoorde kinderen begeleiden pathetische oproepen tot solidariteit. Alleen het onderschrift brengt ons ertoe ze als karikatuur te bestempelen. *La Wallonie* toont tot slot een banket bij de vrienden van Franco: Messieurs, je porte un toast à la non-intervention et à ses heureux résultats... (10.2.39). Op de achtergrond tekende LOW een lange stoet van Spaanse vluchtelingen.

* * *

Ondanks het overvloedige materiaal (182 karikaturen, dit is meer dan in alle andere linkse kranten samen), valt het niet moeilijk om een profiel te schetsen van de humoristische grafiek in *La Voix du Peuple* (1936-nu).(32) Het standpunt van de communisten t.o.v. de

(32) Ook in het weekblad *Le Drapeau Rouge* (1921-1936) verschijnen vanaf juli '36 een 10-tal karikaturen over Spanje, totdat dit blad in september voortgezet wordt door het dagblad *La Voix du Peuple*. Deze zijn echter niet

Spaanse burgeroorlog is eenvoudig en hard, en de karikaturen sluiten daar bij aan.
In 1936 verschijnen er 17 karikaturen over ons onderwerp, in 1937 : 79, in 1938 : 51 en in 1939 : 35. Het merendeel is overgenomen uit buitenlandse bladen, aanvankelijk vooral uit Russische (bekende karikaturisten als Abramov, Efimov e.a.). Vanaf midden oktober '37 komt er een overwicht aan Franse karikaturisten, onder wie de bekendste: Dubosc, Monier, Picq en Pruvost. In een vijftal karikaturen van Willyam tenslotte wordt af en toe de Belgische niet-interventiepolitiek gehekeld.
De karikaturen staan meestal op de voorpagina, midden in de vele artikels over Spanje. Het belangrijkste en frequentste thema is de *niet-interventie*, die aanhoudend wordt gehekeld, in Russische prenten vooral, maar ook in kleine schampere mopjes, stijl 'Monier' of 'Pruvost'. Er wordt vanzelfsprekend gewezen op de Italiaanse en Duitse inmenging waarop de democratische landen met ongehoorde laksheid toekijken. Ziet men dan niet hoe de fascistische jakhals zijn masker afwerpt? (18.4.37) (ill. 41). Dit onderwerp heeft enkele karikaturisten geïnspireerd tot grafisch originele vondsten, zoals hier b.v. getoond wordt in "de Duitse versie van het niet-interventieakkoord": letters worden soldaten (27.12.36) (ill. 42). Op een andere expressieve prent zien we Hitler die het verdrag ondertekent: elke inktdruppel wordt een bom die op Spanje valt (10.10.36).
Zo wordt ook in tientallen karikaturen de rol van Hitler, van Mussolini of van beiden, in een of andere concrete context gevisualiseerd, dikwijls naar aanleiding van bombardementen.
De vele oorlogsfeiten in de Middellandse zee komen eveneens aan bod: Mussolini als piraat blijft maanden lang aan de orde. De verschillende conferenties van Londen, Nyon, Parijs... zijn keer op keer een gelegenheid om uit te varen tegen de laksheid van de Engelsen: Eden, Halifax en Chamberlain zijn de hoofdpersonages van schampere scènes. Maar ook België wordt fel bekritiseerd: De Man, Spaak en Rens zwijgen, zien niets en horen niets (20.6.37) (ill. 43).
De voorstellen i.v.m. de terugtrekking der vrijwilligers, worden met eenzelfde bitsigheid behandeld: "Il y aurait peut-être moyen d'arranger les choses en proposant le retrait pur et simple des Espagnols..? (24.11.37). Mussolini trekt alle gekwetsten terug (8.12.37) en Franco wijst naar de uitgestrekte kerkhoven: — Les 'volontaires' — ceux-là, vous pouvez les retirer... (1.7.38).
Kenmerkend is een zeker optimisme dat sommige karikaturen

in het cijfermateriaal opgenomen (bijlage 1). Na W.O.II zal deze krant opnieuw verschijnen onder de titel: *Le Drapeau Rouge*.

tonen. Zo b.v. zegt Julius Caesar aan Mussolini: — Il me semble, Signor Duce, que vous butterez au troisième mot: je suis venu, j'ai vu, j'ai vaincu (16.5.37). Anderzijds wordt het optimisme aan nationalistische zijde in de verf gezet: een tiental karikaturen hebben de steeds opnieuw verkondigde 'nakende val van Madrid' tot onderwerp, zoals b.v. in dit spotprentje van Dubosc (21.1.37), getiteld: 'Inconvénients d'un serment (ill. 44).' De krant heeft de gewoonte links en rechts van haar titel zo'n klein, vrij luchtig spotprentje te plaatsen i.v.m. actuele gebeurtenissen. Vooral in het begin van de oorlog is Spanje hierin vaak het onderwerp: Franco's Moren, de val van Madrid, komen ettelijke keren voor. Typisch voor de toon is b.v. dit onderschrift bij een bombarderend vliegtuig: — Bombardons d'abord l'école, on bombardera seulement l'hôpital quand ils y auront transporté les blessés (19.11.36). Ook Barcelona geeft naar het einde toe, nog steeds aanleiding tot gelijkaardige humor: — L'Offensive sur Barcelone piétine... Si on annonçait la prise de Madrid? (12.2.39).
Zoals te verwachten was, worden de nationalisten hier keer op keer voorgesteld als laffe 'weglopers' (b.v. op 26.3.37). Dezelfde iconografische middelen als men in sommige katholieke kranten tegen de republikeinen gebruikt (cfr. *La Libre Belgique* en de *Gazet van Antwerpen*). Hier is het tevens een gelegenheid om de nationalistische berichtgeving te bekritiseren. Een ander voorbeeld: "Radio Salamanca annonce: les troupes du généralissime Franco ont défilé dans Teruel sous les acclamations de la foule... - en we zien slechts een soldaatje in looppas (8.1.38).
Franco wordt ook in deze krant beschouwd als handpop van nazisme en fascisme. Op enkele Russische hekelprenten wordt hij voorgesteld als stormram waarmee Hitler en Mussolini op de muur van Madrid beuken (12.1.37) of als bloedhond door beide dictators op het Spaanse volk losgelaten (11.8.37). Zoals in socialistische bladen wordt ook hier het beeld van de gier gebruikt: "Franco, l'assassin de l'Espagne, rêve de régner sur des cadavres" (22.5.38) (ill. 45). Op het einde van de oorlog zien we hoe hij de botten van Mussolini likt (30.1.39).
Hoogst merkwaardig is de wijze waarop het communistisch dagblad Mussolini beschuldigt van medewerking met de P.O.U.M. (Partido Obrero de Unificación Marxista). In een klein prentje worden 'les travestissements de Mussolini' in Spanje voorgesteld: — dans le territoire rebelle: en phalangiste; — dans les régions loyales: en membre du P.O.U.M. (31.5.37, p. 1). *La Voix du Peuple* bloklettert overigens o.m. op 19.6.37, op haar voorpagina: "Les bandes trotskistes internationales avaient transformé le P.O.U.M. en agence

d'espionnage fasciste". De krant neemt ook een Spaanse karikatuur over uit *Mundo Obrero*, getiteld: "Le P.O.U.M. allié de Franco" (11.1.38).
In het algemeen wordt er tegen het anti-communisme ongenuanceerd gereageerd: "Les fascistes, les grands financiers, toute la racaille réactionnaire *et ses valets trotskistes* (wij onderstrepen) déchaînent leur presse et la fait aboyer contre le Pays du Socialisme, l'Union Sociétique" — zo luidt het onderschrift van een karikatuur (18.8.37).
Op economisch vlak wijst *La Voix du Peuple* op de achtergronden van het hele Spaanse drama: "(...) L'anticommunisme a aussi un sens géologique et signifie 'soif' de zinc, de cuivre, de mercure et autres minéraux" (karikatuur op 16.10.37), terwijl de fascistische machten hun bombardementen inkleden als een 'ideologische' strijd tegen het communisme (karikatuur op 16.11.37).

* * *

Slotoverwegingen:

1. Het oorspronkelijk en eigenlijk belangengeschil dat in Spanje werd uitgevochten tussen de doodarme bevolking (33), en grootgrondbezitters, hogere geestelijkheid en leger, is in de perskarikaturen haast nooit aan bod gekomen.

2. Voor de linkse pers is het hoofdthema de niet-interventie, waardoor Spanje alleen werd gelaten in de strijd tegen het fascisme en de machtige Duitse en Italiaanse militaire bijstand.

3. Voor de rechtse pers is het hoofdthema de Russische inmenging en het communistisch gevaar.

4. De oorlog werd van meet af aan door het Afrikaans leger gevoerd met een ongehoorde wreedheid. Gevangenen werden zonder meer gedood. De karikaturen in de rechtse pers hebben het systematisch karakter van die uitroeiingsoorlog verzwegen. Zelfs werden de strijders die opkwamen tegen de staatsgreep beschimpt tot in de dood.
   Wederkerige wreedheden tegen Franco-aanhangers werden over-

(33) Is Spanje niet het enige land waar de anarchistische beweging zo'n aanhang heeft gevonden?

vloedig geschandvlekt als communistische en anti-godsdienstige terreur.

5. Daar voor het eerst in Spanje de bombardementen door vliegtuigen werden uitgetest, is dit nieuw wapen begrijpelijkerwijze een thema bij uitstek voor de karikaturisten, vooral bij de voorstanders van de republikeinen. Het ligt voor de hand dat het drama van de uit de lucht gebombardeerde steden een aanzienlijke iconografie heeft op gang gebracht.

6. In de linkse pers gaan de karikaturen voorbij aan de toenemende greep van de communisten op de oorlogvoering. Kon deze pers onwetend zijn van de soms bloedige afrekeningen tussen communisten, anarchisten en trotskisten? Behalve in de communistische pers die de P.O.U.M. voor fascistische spionnen uitscheldt, zijn daarover geen karikaturen te vinden. Ook de onenigheden binnen de republikeinse regering komen hier niet aan bod.

7. Voorts kraaien de voorstanders van beide oorlogsvoerenden hun vertrouwen uit met het gebruikelijk optimisme. De tegenstrevers zijn lafaards die weglopen.

8. De vervalsing van de geschiedenis werd aldus, door verzwijgingen en onwaarheden, verheven tot een echte mythologie, die op treffende wijze haar grafische uitdrukking heeft gevonden, en daarin is de bijdrage van de karikatuur niet te onderschatten.

* * *

BIJLAGEN

Toelichting

De hiernavolgende cijfergegevens zijn het resultaat van een onderzoek naar de karikaturen over de Spaanse Burgeroorlog verschenen in de Belgische dagbladpers. Daar tijdsgebrek ons verhinderde al die dagbladen te bestuderen, beperkten we ons tot een selectie van de voornaamste dagbladen, gebaseerd op de door T. Luyckx gegeven lijst (zie supra), aangevuld met alle nationale en/of te Brussel verschijnende dagbladen. De basis periode die onderzocht werd loopt van 1 juli 1936 tot 31 maart 1939.

Aldus bekwamen we een totaal van 947 karikaturen, verspreid

over 28 van de 30 door ons onderzochte dagbladen. Om een beter zicht te krijgen op de krachtlijnen die deze karikaturen determineerden, leek het ons noodzakelijk die statistisch te verwerken. Dit gebeurde door middel van het op de V.U.B. ter beschikking staande S.P.S.S.-programma (waarbij we onze dank wensen uit te drukken aan de heer A. Tassin en zijn medewerkers voor de verleende hulp).

Om die statistische verwerking mogelijk te maken werden al de karikaturen gekodeerd naar de krant, de datum van publicatie, de taal, de pagina van de krant, de voorgestelde thema's en personen en naargelang het waardeoordeel dat de karikaturen inhielden.

Karikaturen per krant per jaar

Krant	1936	1937	1938	1939	Totaal	%
1. Le Soir	2	2	0	0	4	0.4
2. Midi-Journal/Ajourd'hui	0	1	0	0	1	0.1
3. Het Laatste Nieuws	2	0	1	0	3	0.3
4. La Dernière Heure	34	30	11	13	88	9.3
5. L'Indépendance belge	1	2	3	0	6	0.6
6. L'Etoile belge	0	0	0	1	1	0.1
7. La Gazette	0	3	0	1	4	0.4
8. Gazette de Charleroi	3	3	0	0	6	0.6
9. La Meuse	0	1	0	0	1	0.1
10. Het Nieuwsch van den dag	0	0	0	0	0	0
11. De Standaard	13	5	0	0	18	1.9
12. Het Nieuwsblad	13	1	0	0	14	1.5
13. De Courant	0	1	1	0	2	0.2
14. Gazet van Antwerpen	40	64	23	13	140	14.8
15. Het Volk	7	0	0	0	7	0.7
16. La Libre Belgique	52	47	34	12	145	15.3
17. Le National bruxellois	0	0	0	0	0	0
18. Le XXeme Siècle	2	0	0	0	2	0.2
19. La Nation belge	1	0	1	0	2	0.2
20. La Cité Nouvelle	-	0	6	1	7	0.7
21. L'Avant-garde	2	1	8	0	11	1.2
22. De Dag	4	0	16	4	24	2.5
23. Le Pays Réel	20	14	22	9	65	6.9
24. De Nieuwe Staat	11	5	14	-	30	3.2
25. De Schelde/Volk en Staat	18	1	3	3	25	2.6
26. Le Peuple	4	23	5	1	33	3.5
27. De Volksgazet	15	26	15	6	62	6.5
28. Vooruit	3	10	12	1	26	2.7
29. La Wallonie	11	13	12	2	38	4.0
30. La Voix du Peuple	17	79	51	35	182	19.2
Totaal	275	332	238	102	947	
Percentage	29.0	35.1	25.1	10.8		

2. Taalgebruik

2.1. Taalgebruik per jaar

	% karikaturen				
Taal	1936	1937	1938	1939	Totaal
Frans	54.2	66.0	64.3	73.5	62.9
Nederlands	45.8	34.0	35.7	26.5	37.1

2.2. Taalgebruik per waardeoordeel

Vier categorieën van waardebeoordeling werden aangewend om de karikaturen in te delen. Aan elke karikatuur werd juist één waardebeoordeling teogekend. De vier categorieën zijn :

1 = anti-nationalistisch
2 = anti-republikeins
3 = neutraal : de karikatuur neemt geen standpunt in of veroordeelt in gelijke mate beide partijen
4 = a-politiek : de Spaanse Burgeroorlog dient als aanleiding voor een karikatuur die geen politieke implicaties bezit.

Bij de categorieën 1 en 2 dient opgemerkt dat de karikatuur zowat per definitie de spot met iets drijft, en dus veel beter te omschrijven valt met datgene waar ze tegen is dan met datgene waar ze voor is.

	Waardeoordeel			
Taal	1	2	3	4
Frans	52.2	25.2	14.6	8.1
Nederlands	27.9	43.9	26.5	1.7
Totaal	43.2	32.1	19.0	5.7

3. Frequentie van voorstelling van bij het konflikt betrokken personen en landen

3.1. Spaanse persoonlijkheden

We geven hier onder 1 het aantal karikaturen (op een totaal van 947) waarop de persoon in kwestie, *onder welke vorm dan ook*, (naamvermelding inbegrepen) voorkomt.
Onder 2 geven we dan het percentage dat dit aantal vormt t.o.v. het totaal aantal karikaturen.

Persoon	1	2
Franco	174	18
Queipo de Llano	10	1
Mola	8	1
Andere nationalisten	10	1
Azana	30	3
Largo Caballero	6	1
Negrin	14	1
La Pasionaria	5	1
Alvarez del Vayo	15	2
Miaja	9	1
Andere republikeinen	25	3

3.2. Buitenland

Hierbij geven we, net zoals in 3.1., frequenties en percentages voor de belangrijkste buitenlandse (i.e. niet-Spaanse én niet-Belgisch) regeringsleiders, maar ook voor figuren die de landen verzinnebeelden.

Persoon of land	1	2	
Hitler	159	17	
Duitsland	15	2	(als St. Michael of Germania)
Mussolini	196	21	
Italië	9	1	
Blum	23	2	
Frankrijk	81	9	(80 maal als Marianne)

Chamberlain	21	2	
Groot-Brittannië	92	10	(86 maal als John Bull)
Stalin	26	3	
Sovjet-Unie & het kommunisme	89	9	Iconografisch treedt steeds een vereenzelviging van die twee thema's op !

N.B. Voor Frankrijk en Groot-Brittannië geldt dat andere dan de hier vermelde regeringsleiders niet of in verwaarloosbaar kleine mate voorkwamen.

4. Buitenlandse interventie

De buitenlandse interventie in de Spaanse Burgeroorlog vormt het onderwerp van liefst 317 karikaturen, d.i. 33.5 %. Hierbij zijn de karikaturen die exclusief de Belgische inmenging behandelen niet inbegrepen. Die karikaturen zijn immers in de eerste plaats op het Belgisch politiek gebeuren betrokken (zie ook bijlage 5) en vallen dus te onderscheiden van de hier behandelde karikaturen, die in de eerste plaats of toch sterk op Spanje gericht zijn. De karikaturen die de Belgische interventie als een onderdeel van de globale buitenlandse interventie situeren zijn uiteraard wel in dit aantal betrokken.

4.1. Buitenlandse interventie per land
(Indeling zoals in 3)

Land	1	2	
Duitsland	103	11	N.B. Uiteraard zijn overlappingen mogelijk, zodat het totaal hoger wordt dan 317
Italië	120	13	
Sovjet-Unie	32	3	
Portugal	11	1	
Frankrijk	29	3	
Groot-Brittannië	5	1	
Andere landen	4	0	
Problematiek niet-inmenging en buitenlandse interventie algemeen	110	12	
A-politiek	10	1	

4.2. Buitenlandse interventie per waardeoordeel

Waardeoordeel	1	2	3	4
Percentage	56.2	18.6	21.5	3.8

Vergelijking met de percentages bij het totaal aantal karikaturen (zie bijlage 2) toont ons dus dat de buitenlandse-interventie karikaturen duidelijk anti-nationalistischer zijn.

4.3. Buitenlandse interventie per jaar

Jaar	1936	1937	1938	1939	TOTAAL
Percentage karikaturen dat buitenlandse interventie behandelt	24.7	49.1	23.5	29.4	33.5

5. Relatie tussen België en de Spaanse Burgeroorlog

Een band tussen het Belgisch politiek gebeuren en de Spaanse Burgeroorlog wordt in 119 karikaturen (12.6 % van het totaal) voorgesteld.

5.1. Relatie per thema

Thema	1	2	(de indeling in kolommen is zoals in bijlage 3) N.B. Overlappingen zijn uiteraard mogelijk.
Belgische inmenging algemeen	19	2	
België en vrijwilligers	20	2	
België en wapenleveringen	13	1	
Zaak Borchgrave	5	1	
Burgos en erkenning Franco	45	5	(°) 12 van die 14 gevallen betreffen de zaak-Burgos!
Andere	2	0	
Elementen i.v.m. de Spaanse Burgeroorlog in Belgische politieke karikatuur	14	2	(°)
Band Belgen met republikeinen	24	3	
Band Belgen met nationalisten	12	1	

5.2. Voorstelling Belgische politieke persoonlijkheden

Persoon	1	2
Emile Vandervelde	72	8
Jeanne Vandervelde	19	2
Spaak	64	7
De Brouckère	16	2
Huysmans	15	2
Andere socialisten	31	3
Kommunisten	2	0
Liberalen	28	3
Van Zeeland	22	2
Katholieken	26	3
Degrelle	13	1
Rexisten en/of Vlaams-nationalisten	6	1

6. Krant per waardeoordeel

Krant	1	2	3	4
1. Le Soir	0	0	100	0
2. Midi-Journal/Ajourd'hui	0	0	100	0
3. Het Laatste Nieuws	0	0	100	0
4. La Dernière Heure	51.1	2.3	20.5	26.1
5. L'Indépendance belge	0	0	100	0
6. L'Etoile belge	0	0	100	0
7. La Gazette	0	100	0	0
8. Gazette de Charleroi	33.3	0	50	16.7
9. La Meuse	0	0	100	0
10. Het Nieuwsch van den dag	-	-	-	-
11. De Standaard	5.6	66.7	11.1	16.7
12. Het Nieuwsblad	7.1	64.3	14.3	14.3
13. De Courant	0	50	50	0
14. Gazet van Antwerpen	4.3	52.9	42.9	0
15. Het Volk	0	71.4	28.6	0
16. La Libre Belgique	4.1	52.4	29.0	14.5
17. Le National bruxellois	-	-	-	-
18. Le XXeme Siècle	0	100	0	0
19. La Nation belge	0	50	50	0
20. La Cité Nouvelle	57.1	0	42.9	0

21. L'Avant-garde	27.3	0	54.5	18.2
22. De Dag	4.2	4.2	87.5	4.2
23. Le Pays Réel	0	100	0	0
24. De Nieuwe Staat	0	100	0	0
25. De Schelde/Volk en Staat	4	88	8	0
26. Le Peuple	100	0	0	0
27. De Volksgazet	100	0	0	0
28. Vooruit	100	0	0	0
29. La Wallonie	97.4	0	2.6	0
30. La Voix du Peuple	99.5	0	0	0.5

waardeoordeel : 1 = anti-nationalistisch
2 = anti-republikeins
3 = neutraal
4 = a-politiek

7. Karikaturen en de partijstrekking van de krant

Om de partijstrekking van de onderzochte kranten te bepalen, baseerden we ons op het reeds geciteerde werk van T. Luyckx (zie boven). In de hiernavolgende schema's zijn de drie kranten die volgens dit werk tot geen enkele strekking behoren (Le Soir, Midi-Journal/Aujourd'hui, De Dag) niet opgenomen.

7.1. Aantal karikaturen per partij per jaar

Partijstrekking	1936	1937	1938	1939	Totaal
Liberaal : aantal	40	39	15	15	109
Liberaal : percentage (°)	14.5	11.7	6.3	14.7	11.5
Katholiek : aantal	130	119	73	26	348
Katholiek : percentage (°)	47.3	36.1	30.7	25.5	36.6
Rexistisch : aantal	31	19	36	9	95
Rexistisch : percentage (°)	11.3	5.7	15.1	8.8	10.0
Vlaams-nationaal : aantal	18	1	3	3	25
Vlaams-nationaal : percentage (°)	6.5	0.3	1.3	2.9	2.6
Socialistisch : aantal	33	72	44	10	159
Socialistisch : percentage (°)	12.0	21.7	18.5	9.8	16.8
Kommunistisch : aantal	17	79	51	35	182

Kommunistisch : percentage (°)	6.2	23.8	21.4	34.3	19.2
Totaal	275	332	238	102	947

(°) De percentages zijn steeds bedoeld in verhouding tot het totaal aantal karikaturen dat jaar verschenen. In de kolom totaal zijn ze uiteraard in verhouding tot het totaal bedoeld.

7.2. Waardebeoordeling per partij in percentages

Partijstrekking	1	2	3	4
Liberaal	43.1	5.5	29.4	22.0
Katholiek	6.0	51.7	34.2	8.0
Rexistisch	0	100	0	0
Vlaams-nationaal	4	88	8	0
Socialistisch	99.4	0	0.6	0
Kommunistisch	99.5	0	0	0.5

Karikaturen per krant per maand per jaar

Krant	1936 7	8	9	10	11	12	1937 1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	1938 1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	1939 1	2	3
1. Le Soir	0	1	0	0	0	1	2	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
2. Midi-Journal/ Aujourd'hui	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
3. Het Laatste Nieuws	0	0	0	2	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0
4. La Dernière Heure	3	8	4	6	8	5	5	4	7	1	2	2	4	0	0	1	4	0	0	0	0	4	1	1	0	1	2	0	2	0	5	6	2
5. L'Indépendance belge	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	2	0	1	0	0	2	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
6. L'Etoile belge	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1
7. La Gazette	0	0	0	0	0	0	0	1	1	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0
8. Gazette de Charleroi	0	0	1	0	0	2	0	1	0	0	1	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
9. La Meuse	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
10. Het Nieuwsch van den dag	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
11. De Standaard	0	1	2	3	2	5	1	0	0	1	0	0	0	1	1	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
12. Het Nieuwsblad	0	1	2	3	2	5	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
13. De Courant	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
14. Gazet van Antwerpen	4	14	5	7	5	5	8	4	3	4	6	4	3	8	8	8	3	5	0	5	1	5	2	4	3	1	0	0	8	2	3	5	9
15. Het Volk	1	1	3	1	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
16. La Libre Belgique	3	16	9	4	12	8	4	5	4	2	3	5	3	7	4	6	2	2	3	4	2	4	2	3	2	4	0	2	5	3	5	5	2
17. Le National bruxellois	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
18. Le XXeme Siècle	0	1	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
19. La Nation belge	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0
20. La Cité Nouvelle	-	-	-	-	-	-	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	2	2	1	0	0	0	1	0
21. L'Avant-garde	0	0	2	0	0	0	0	0	0	1	0	0	-	-	-	-	-	-	-	-	-	0	1	6	0	0	1	0	0	0	0	0	0
22. De Dag	0	3	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	6	10	2	2	0
23. Le Pays Réel	1	3	6	0	6	4	6	5	0	1	0	0	0	1	0	1	0	0	1	2	3	4	3	0	0	1	1	2	4	1	5	4	0
24. De Nieuwe Staat	0	0	3	0	5	3	3	0	0	0	0	0	0	1	0	0	1	0	1	2	2	4	3	0	0	1	1	0	-	-	-	-	-
25. De Schelde/ Volk en Staat	1	2	11	2	2	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	2	0	0	0	0	0	0	0	2	0	1
26. Le Peuple	1	1	0	1	1	0	1	0	0	4	4	4	2	2	3	2	0	1	0	0	0	0	0	1	3	0	1	0	0	0	0	0	1
27. De Volksgazet	0	5	1	1	2	6	3	3	0	5	0	3	1	1	3	3	2	2	0	2	2	2	0	1	3	2	0	0	0	3	3	3	0
28. vooruit	0	0	2	0	0	1	0	1	0	1	0	2	1	1	1	2	1	0	1	0	0	0	2	2	3	1	0	0	3	0	1	0	0
29. La Wallonie	2	2	0	5	2	0	2	0	0	0	0	2	2	3	2	1	1	0	1	0	1	1	1	1	4	1	0	1	1	0	0	2	0
30. La Voix du Peuple	-	-	1	1	13	2	14	0	3	4	7	11	5	12	5	5	10	3	2	6	2	5	6	6	4	2	4	10	3	1	10	14	11
	17	59	53	37	61	48	51	24	18	25	23	35	21	38	27	29	23	18	11	22	13	29	25	25	24	16	13	16	24	20	36	43	23

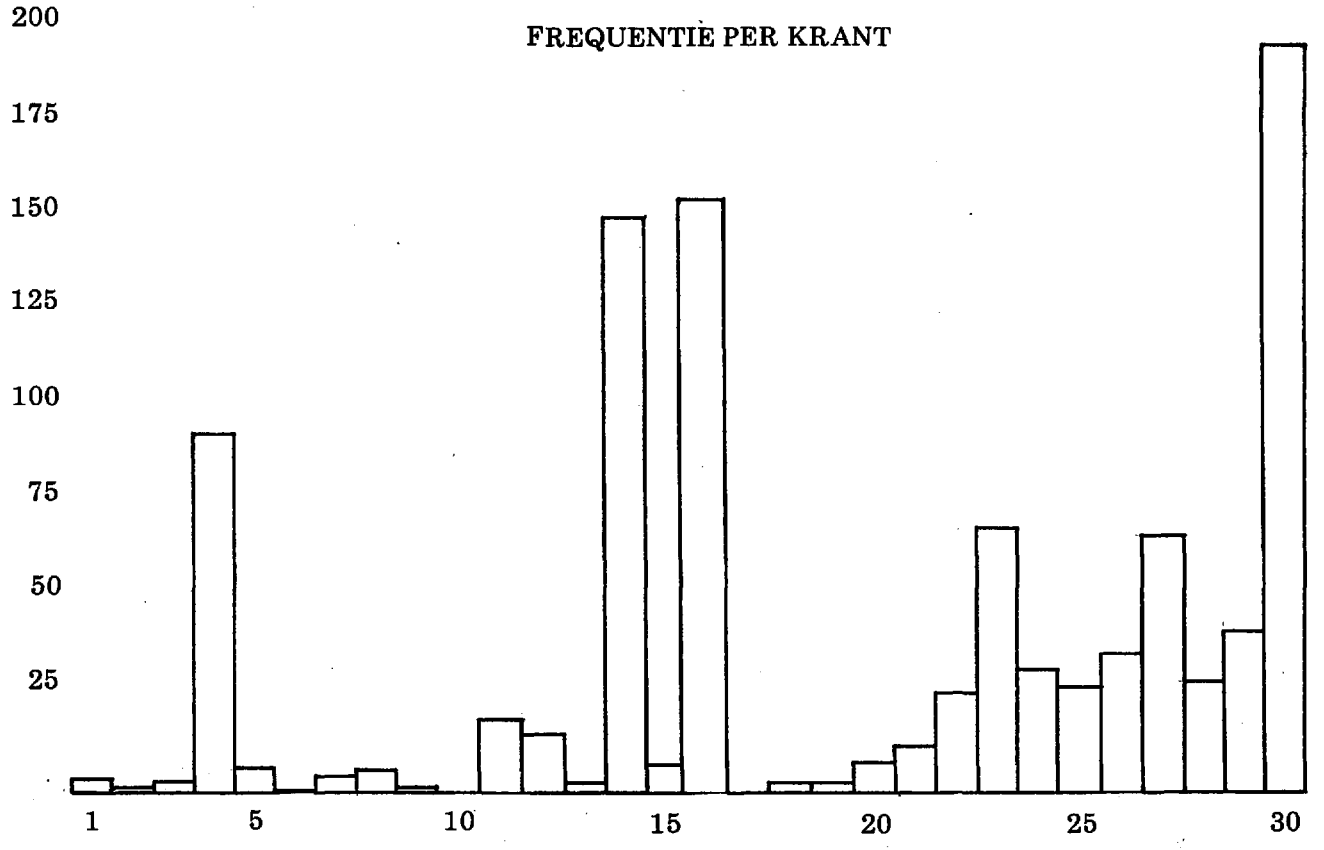
FREQUENTIE PER KRANT
200
175
150
125
100
75
50
25
1
5
10
15
20
25
30

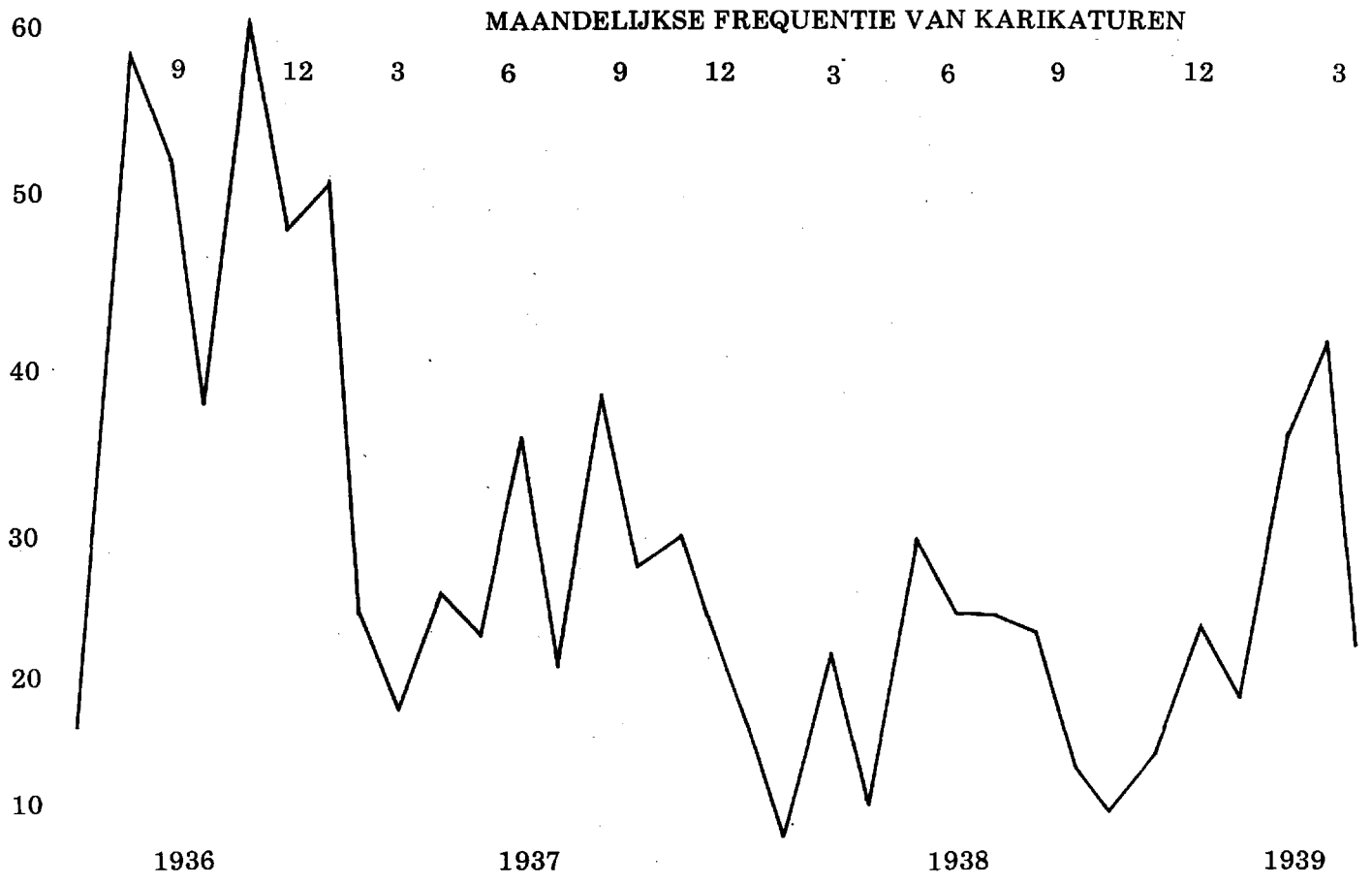
MAANDELIJKSE FREQUENTIE VAN KARIKATUREN
60
50
40
30
20
10
9
12
3
6
9
12
3
6
9
12
3
1936
1937
1938
1939

LE DRAME HISPANO-EUROPÉEN

— Banderilleros, arrêtez votre horrible jeu !

1

GUERRE... ESPAGNOLE

DON QUICHOTTE. — Lequel est le plus dangereux de ces monstres, Sancho?
SANCHO PANÇA. — C'est kif-kif-bourrine. A, votre place, je me méfierais de tous les deux.

2

3

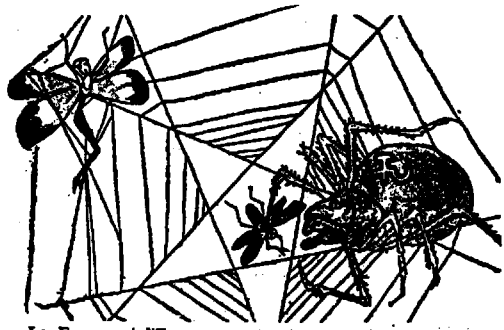

« La France et l'Espagne sont prises dans la toile de l'araignée rouge » dit Kladderadatsch, de Berlin.

4

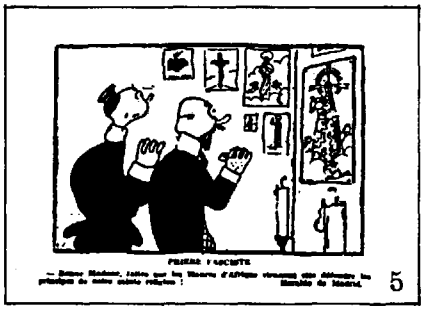

5

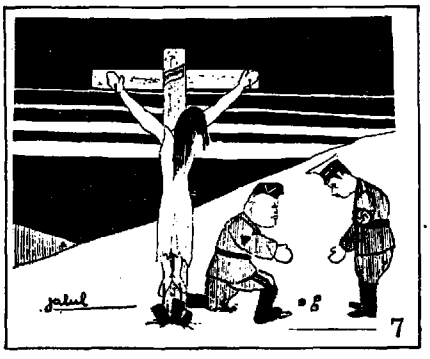

7

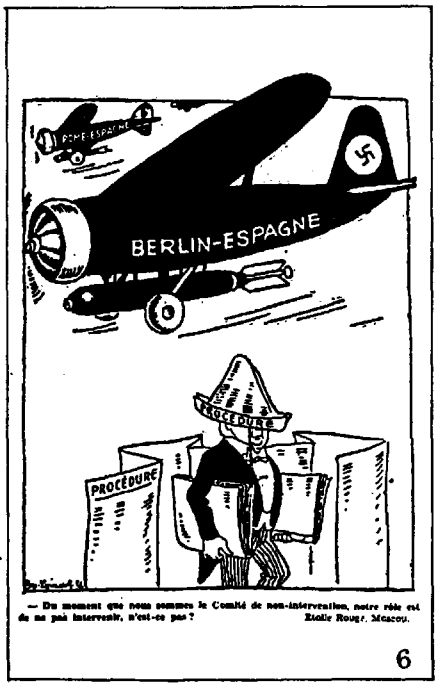

— Du moment que nous sommes le Comité de non-intervention, notre rôle est de ne pas intervenir, n'est-ce pas ?
Etoile Rouge, Moscou.

6

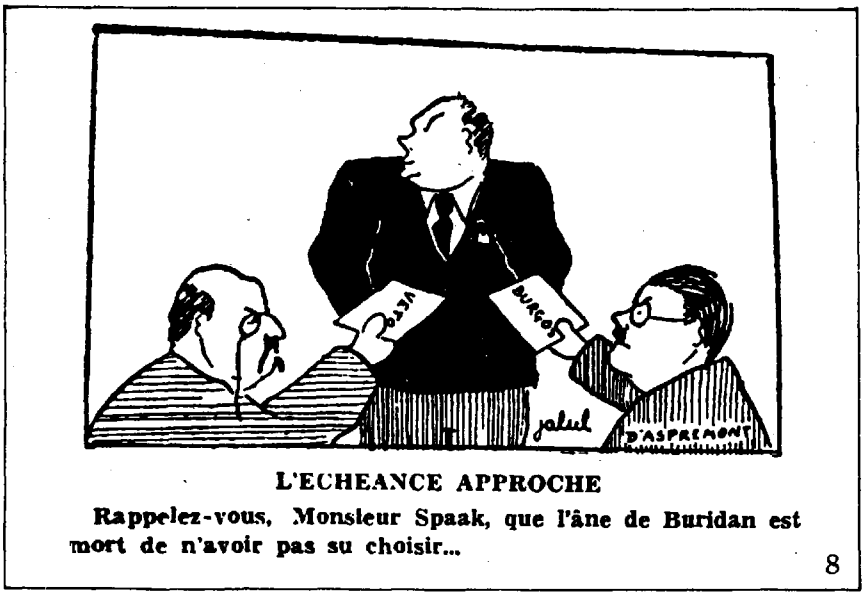

L'ECHEANCE APPROCHE

Rappelez-vous, Monsieur Spaak, que l'âne de Buridan est mort de n'avoir pas su choisir...

8

Ce dessin de Bacislas dans « Vendémiaire » du 26 août, avec sa sobre légende « Epilogue », illustre, avec une brièveté saisissante, l'effroyable drame qui désole actuellement la malheureuse Espagne.

9

10

Corrida de Toros !

De Spaansche stier dol geworden

11

12

Verbroederen met de Spaansche kerkverbranders en priestermoordenaars !

13

Het moegetergde Spaansche volk is in verzet gekomen tegen de roode onderdrukkers, en het moorden moede is onder de leiding vooral van de militairen een bloedig opstand uitgebroken.

14

DE WEEK IN BEELD

Een wegische week ligt achter ons.
De burgeroorlog wordt in Spanje in volle hevigheid en terwijl de uitzendingen der roode omroepen melden, dat overal de grootste kalmte heerscht, worden herhaalde en ook [illegible] en hoofd stoden afgesteekt; schieten de rooden priesters neer en schenden zij graven; hebben zij kinderen en vrouwen hun moordenigen in de handen gedrukt, verdrukken zij kleedig den [illegible] en plunderen ze alles wat onder hun bereik valt.

15

16

Het communisme in de praktijk

.... in Spanje

17

18

NON-INTERVENTION EN ESPAGNE

— Nous aurons sa peau!...
— Ils y laisseront leurs plumes!...

19

EN ESPAGNE

— Je cherche un « Espagnol ».

20

KAMILSKY EN ESPAGNE

21

LA QUESTION DE BURGOS

— Vous ne trouvez plus à exporter ? Il y a pourtant des hommes et des munitions !!

22

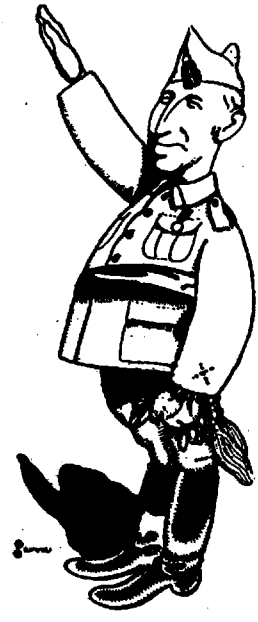

23

— Mais, c'est une ville ouverte.
— Justement, un peu plus, un peu moins... 24

25

TRA LOS MONTES

M. AZANA: Senores y Senoras... l'ordre règne à Madrid... le gouvernement reste maitre de la situation.

26

LE MINEUR DES ASTUCERIES

27

28

29

30

VEERTIENDAAGSCHE
SOLIDARITEITS-AKTIE voor SPANJE
VAN 18 JULI
TOT 1 AUG.

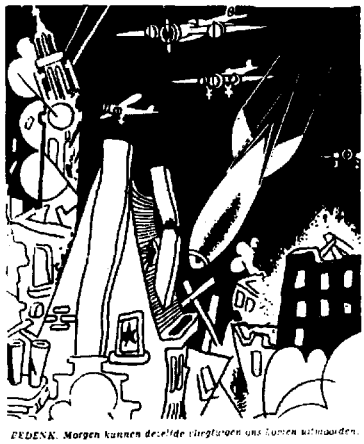

BEDENK. Morgen kunnen dezelfde vliegtuigen ons komen uitmoorden.

HELP
de kinderen van Spanje; neem deel aan de betooging van menschlievendheid
STORT UW PENNING !

31

VEERTIENDAAGSCHE
SOLIDARITEITS-AKTIE voor SPANJE
VAN 18 JULI TOT 1 AUG.

– WIJ KOMEN JUIST OP TIJD .. DE SCHOOL IS UIT

Hebt gij reeds uw penning gestort voor de onschuldige slachtoffers van het internationaal fascisme ?

32

33

34

35

L'EPISCOPAT ESPAGNOL ENCOURAGE FRANCO !
— Continuez le massacre, mon cher fils, c'est pour la bonne cause.

36

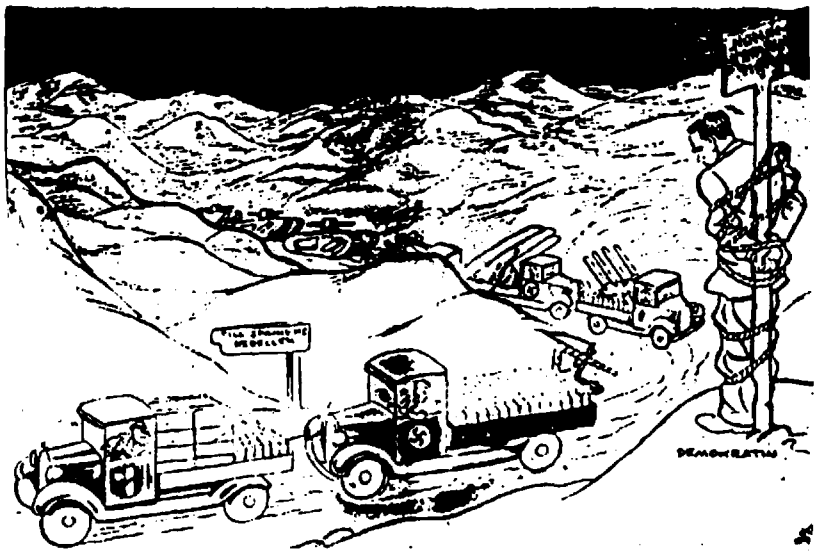

Niet-inmenging: Terwijl de démokratie gehouden is, bevoorraden Duitschland en [illegible] de Sovjetsche rebellen (Sol. af Demokraten, Stockholm)

37

De aasgieren van onzen tijd

38

of waar de fascistische beschaving de praktijken der middeleeuwen in ear herstelt.

39

— Ach !... ma bedide Esbagne... tu as ponne mine... je tirais même une mine t'or !...

(CL. PHOTOGRAVURE COMMERCIALE.)

40

LE CHACAL FASCISTE LAISSE TOMBER LE MASQUE.
(Dessin de B. Efimov «Izvestia»

41

Le Secret du Bonheur

DE MAN : — Ne rien dire...
SPAAK : — Ne rien voir.
REMS : — Ne rien entendre...
En chœur : — IL N'Y A RIEN DE CHANGÉ !

43

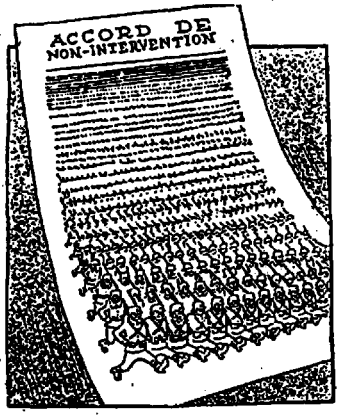

L'accord de non-intervention, version allemande (dessin des frères Abramof)

42

INCONVENIENTS D'UN SERMENT

« Les volontaires de Franco ont fait le serment à la Vierge de ne pas se raser avant la prise de Madrid. »
(Les journaux, 10 août 1936.)

44

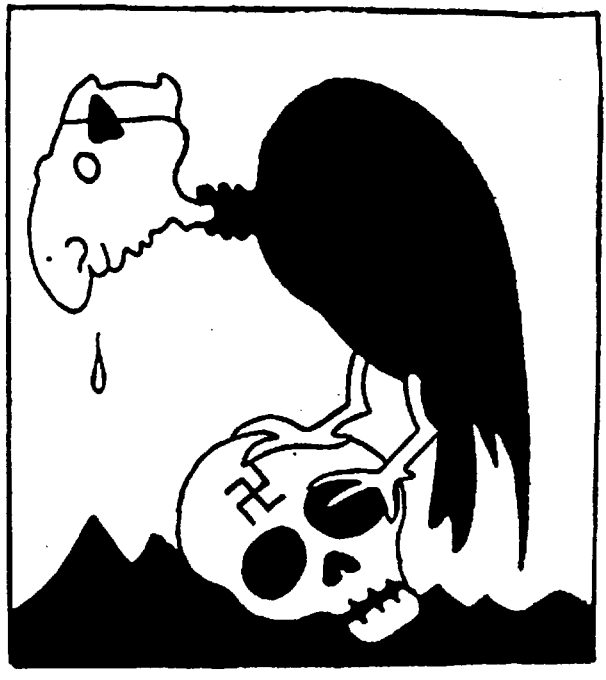

45